

Journal of Islamic Law Research

پژوهش‌نامه حقوق اسلامی

Regulation of Iran's Upstream Oil and Gas Industries in
Light of Islamic Jurisprudence and Law

Authors: Mohammad Hosein Esfandiarpour | Ahmad Shabani

Stable URL: <https://doi.org/10.30497/law.2024.247167.3644>

تنظیم‌گری صنایع بالادستی نفت و گاز ایران از منظر فقه و حقوق

نویسندگان: محمدحسین اسفندیارپور | احمد شعبانی

پیوند دائمی: <https://doi.org/10.30497/law.2024.247167.3644>

Copyright 2025 The Author(s).

Published by *Imam Sadiq University*, Tehran, Iran.

This work is fully Open Access under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license, allowing non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and not modified. *Islamic Law Research* strictly follows the ethical guidelines of the Committee on Publication Ethics (COPE), which all readers, authors, reviewers, and editors are expected to observe and uphold.

Regulation of Iran's Upstream Oil and Gas Industries in Light of Islamic Jurisprudence and Law

Mohammad Hosein Esfandiarpour • PhD Student in International Oil and Gas Contracts
Management, Faculty of Islamic Studies and Economics, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.
(Corresponding Author) mh.esfandiarpour@isu.ac.ir

Ahmad Shabani • Associate Professor, Department of Monetary and Financial Economics,
Faculty of Islamic Studies and Economics, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.
a.shabani@isu.ac.ir

Abstract

1. Introduction

The upstream oil and gas industry in Iran is a cornerstone of the nation's economy but is currently experiencing significant market failures and inefficiencies. These challenges stem from various factors, including economies of scale, informational deficiencies, asymmetric information, externalities, public goods, and the characteristics inherent in natural monopolies. Regulation plays a critical role in addressing these issues, particularly in industries like energy production and distribution, where societal costs are minimized when a single entity manages operations efficiently.

In Iran, the upstream oil and gas sector functions as a natural monopoly due to its governing institutions and operational structures, making robust regulation indispensable. Historically, the sector has seen substantial government intervention that often blends sovereign responsibilities with operational activities. This amalgamation has led to structural governance problems, such as overlaps in governance and operational roles, heavy fiscal reliance on oil revenue, lack of transparency, absence of comprehensive policies, and inadequate involvement of policymakers and regulators.

With the increasing involvement of the private sector and the government's reliance on private capital and expertise, the significance of effective regulatory

frameworks has become even more pronounced. Regulation, defined as the government's guiding and supervisory role to ensure the security of goods and services for consumers, encompasses measures like optimizing resource extraction, improving the industry's business environment, increasing long-term investments, developing value chains, and fostering domestic companies.

Despite these regulatory efforts, the industry faces persistent challenges, including economic and budgetary dependence on oil revenue, subsidized energy prices, low adherence to sustainable production policies, neglect of shared fields, gas flaring, and low recovery rates. For instance, although the 2011 Iran Oil Law defines "sustainable production" as optimizing and maximizing the economic value of oil resources throughout their lifespan, the targeted recovery rate of 35–40% remains at approximately 24.5%. Insufficient investment in enhanced recovery methods further exacerbates this issue.

These challenges highlight a fundamental governance problem rooted in the industry's state-dominated nature and fiscal dependence on oil revenue. The primary goal of regulation—to achieve public benefit by balancing producer and consumer interests—is not being fully realized. In Iran's context, public benefit involves maximizing the economic exploitation of oil and gas resources as national and intergenerational wealth, reflected in policies promoting sustainable production, reducing gas flaring, and enhancing domestic capabilities.

Good governance theories offer frameworks for addressing these challenges. Two prominent approaches are the developmental state theory, which emphasizes strong executive power, and the good governance theory, which relies on trust between the government and citizens. These theories propose governance models where either the government assumes full responsibility or governance is a collaborative effort among the government, civil institutions, and the private sector. In the oil sector, key functions of good governance include policymaking, strategy formulation, operational decision-making, and regulation and oversight. Regulation and oversight are crucial for ensuring the proper implementation of national policies and objectives, bridging the gap between policymakers' knowledge and implementers' experience.

2. Research Question

This study investigates the foundations of regulation in Iran's upstream oil and gas industry within the framework of Islamic jurisprudence and its position in Iranian law. Specifically, it explores whether the industry aligns with the Islamic jurisprudential concept of *Anfal* (public wealth) and examines the legal and governance implications of this alignment. The research addresses the question: How do Islamic jurisprudential principles regarding *Anfal* inform the regulation of Iran's upstream oil and gas industry, and what is their manifestation in Iranian law?

3. Research Hypothesis

The hypothesis posits that Iran's upstream oil and gas industry conforms to Islamic jurisprudential principles concerning *Anfal*, which categorizes certain resources as public wealth under state stewardship for the benefit of all. Furthermore, it suggests that Iranian lawmakers have attempted to distinguish sovereign duties from operational activities within the sector to enhance regulatory effectiveness. However, the industry's state-dominated nature and fiscal dependence on oil revenue present ongoing challenges that hinder effective governance and the successful implementation of regulatory measures aligned with Islamic jurisprudence.

4. Methodology & Framework, if Applicable

This doctrinal study employs a qualitative analysis of legal texts, Islamic jurisprudential writings, and policy documents to explore the regulatory framework of Iran's upstream oil and gas industry. The research is structured into three comprehensive sections:

Overview of Iran's Regulatory Framework: This section examines the existing laws, regulations, and institutional arrangements governing the upstream oil and gas sector. It analyzes the regulatory mechanisms in place, assesses their effectiveness, and identifies areas where the blending of sovereign and operational roles creates governance challenges.

Jurisprudential Analysis of *Anfal*: Here, the study delves into Islamic jurisprudence to understand the concept of *Anfal*, which refers to resources considered public wealth. It explores principles of ownership and utilization, analyzing classical and contemporary interpretations to ascertain how these principles can be applied to the management and regulation of oil and gas resources.

Critical Review Based on Jurisprudential Theories: The final section critically evaluates Iran's legal framework for oil and gas governance through the lens of selected jurisprudential theories. It assesses whether current practices align with Islamic principles and good governance models, considering factors such as transparency, accountability, and public benefit. The review identifies discrepancies between theory and practice and offers recommendations for aligning the regulatory framework with both Islamic jurisprudence and effective governance standards.

5. Results & Discussion

The study's findings indicate that while Islamic jurisprudence does not provide explicit regulatory guidelines specific to the oil and gas sector, it offers general principles through concepts like *Anfal* (public wealth) that are applicable to this industry. The ownership of *Anfal* is vested in the Imam or ruler, not as personal property but as an institutional responsibility reflecting sovereignty and

decision-making authority. This understanding shifts the perspective of ownership from personal to legal persona, emphasizing the role of the Imam or ruler as a trustee [Amin] for the Muslim community.

The research discusses that the Islamic government holds ownership of Anfal, including oil and gas resources, but is not obligated to directly manage their exploitation. Instead, there is provision for delegating management to capable individuals or entities through mechanisms such as management contracts, partnerships, or similar arrangements. This delegation aligns with the principles of trusteeship, where the primary objective is to maximize societal benefits and prevent harm to the community.

In the context of Iran's upstream oil and gas industry, this jurisprudential perspective supports the involvement of the private sector under specific conditions. The government's inability to efficiently manage all Anfal resources necessitates alternative governance models. By delegating exploitation to qualified entities, the government can leverage expertise, technology, and resources that may not be available within state institutions. This approach ensures that the exploitation of oil and gas resources is efficient, sustainable, and aligned with public welfare.

The study also highlights the importance of regulatory frameworks rooted in Islamic jurisprudence to oversee this delegation of authority. Regulation serves as a tool for economic control and justice, ensuring that market failures are addressed, and public welfare is prioritized. The government's role as a regulator involves setting policies, establishing accountability mechanisms, and enforcing standards to balance market dynamics and prevent monopolistic practices.

Furthermore, the research emphasizes that the principles governing the Imam's authority over Anfal are not limited to the era of the presence of an infallible Imam. During the period of Ghaybah (occultation), it remains imperative to govern these assets within the framework of Islamic jurisprudential limits. This continuity ensures that the management of Anfal resources remains consistent with Islamic principles regardless of temporal circumstances.

The discussion also examines Iran's legal framework, particularly Article 44 of the Constitution, which aligns with jurisprudential rulings by placing major resources under government control while mandating their use for public benefit. However, challenges such as mismanagement and inefficiency under direct government control highlight the need for alternative models. The research suggests that private sector participation, under the condition of maintaining state ownership and proper regulatory oversight, can enhance efficiency and contribute to the public good.

In addressing these points, the study bridges the gap between Islamic jurisprudential principles and practical governance needs. It demonstrates that

private sector involvement is permissible and beneficial when aligned with Islamic and legal principles, provided that state ownership is preserved and regulatory mechanisms are in place to ensure compliance with public welfare objectives.

6. Conclusion

The research concludes that while specific regulatory guidelines for the oil and gas sector are absent in Islamic jurisprudence, general principles such as those related to Anfal provide a foundational framework applicable to the industry. The ownership of Anfal by the Imam or ruler is institutional, reflecting a duty of trusteeship rather than personal possession. This entrusts the government with the responsibility to maximize societal benefits from these resources.

It is determined that the Islamic government is not obligated to directly manage the exploitation of oil and gas resources. Instead, it can delegate this responsibility to capable individuals or entities through appropriate contractual arrangements, ensuring that the benefits are utilized for public welfare. This delegation is particularly pertinent when the government lacks the necessary expertise, resources, or capacity to manage these resources efficiently.

The study emphasizes that governance of Anfal must comply with Islamic principles, even during the absence of an infallible Imam. Iran's Constitution, inspired by Islamic jurisprudence, supports this approach by mandating that substantial resources under government control be used for the public benefit. However, mismanagement or inefficiency in direct government control necessitates considering alternative governance models.

Regulatory frameworks rooted in Islamic jurisprudence are deemed essential for economic control and justice. Regulation plays a critical role in ensuring public welfare by addressing market failures and balancing market dynamics. The government, acting as a regulator, can oversee the industry's operations to prevent inefficiencies and ensure that exploitation serves the best interests of society.

The findings affirm that private sector participation in the upstream oil and gas industry is permissible under the condition of maintaining state ownership, aligning with both Islamic and legal principles. This participation can enhance efficiency, bring in specialized expertise, and promote technological advancement, all of which contribute to maximizing the benefits derived from Anfal for the public.

Keywords: Anfal, Upstream Oil and Gas Industry, Sovereign Duties, Operational Activities.

تنظیم‌گری صنایع بالادستی نفت و گاز ایران از منظر فقه و حقوق

محمدحسین اسفندیارپور • دانشجوی دکتری مدیریت قراردادهای بین‌المللی نفت و گاز، دانشکده معارف اسلامی و اقتصاد،

دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)
mh.esfandiarpour@isu.ac.ir

احمد شعبانی • دانشیار، گروه اقتصاد پولی و مالی، دانشکده معارف اسلامی و اقتصاد، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران،

ایران.
a.shabani@isu.ac.ir

چکیده

بازار مربوط به صنایع بالادستی نفت و گاز ایران از منظر اقتصادی به دلایل مختلفی با شکست یا ناکارآمدی مواجه است که یکی از راهکارهای متداول برای حل این مسأله، ایفای نقش نهادهای تنظیم‌گر است. در نوشتار حاضر تلاش شده است که مبانی فقهی تنظیم‌گری در صنعت بالادستی نفت و گاز به‌عنوان یکی از مهم‌ترین صنایع کشور، مورد واکاوی قرار گیرد و جایگاه این نهاد در قوانین موضوعه نیز بررسی شود. آخرین تحولات تقنینی نشان می‌دهد که قانون‌گذار ایرانی تلاش داشته تا وظایف حاکمیتی مربوط به صنعت نفت و گاز را از امور تصدی‌گری این صنعت تفکیک نماید تا چه‌بسا از این رهگذر، شرایط برای ایفای هر چه بهتر نقش تنظیم‌گر در این صنعت مهیا شود؛ مع‌هذا به دلایلی چون دولتی‌بودن صنعت نفت و وابستگی دولت به بودجه نفتی، تنظیم‌گری صنعت مزبور کماکان با چالش‌هایی روبه‌رو است و بخش بالادستی این صنعت از وجود حکمرانی شایسته بی‌بهره مانده است.

واژگان کلیدی: انفال، صنایع بالادستی نفت و گاز، اعمال حاکمیتی، اعمال تصدی‌گری.

مقدمه

بازار صنعت بالادستی نفت و گاز ایران از منظر اقتصادی دچار شکست یا ناکارآمدی^۱ است. این نوع شکست به دلایل مختلفی از جمله صرفه‌های عظیم نسبت به مقیاس، نقص در اطلاعات، اطلاعات نامتقارن، پیامدهای خارجی و کالاهای عمومی (نوراحمدی و همکاران، ۱۳۹۵، صص. ۱۳۳-۱۴۱) و درنهایت، انحصار طبیعی رخ داده است (عظیم‌زاده آرانی، ۱۳۹۷، ص. ۲۲۵).

گفتنی است که عمده مزایای تنظیم‌گری در بازارهای دارای طبیعت انحصاری بروز و نمود می‌یابد و اغلب بازارهای مربوط به صنایع زیرساختی از جمله صنایع تولید و توزیع انرژی دارای انحصار طبیعی هستند. دلیل این انحصار معمولاً این است که هزینه تحمیل‌شده به جامعه زمانی که امور توسط یک شرکت انجام می‌شود، به مراتب پایین‌تر از حالتی است که امور به دو یا چند شرکت محول می‌شود. در مورد بازار موضوع این تحقیق و به‌طور مشخص صنعت بالادستی نفت و گاز، با توجه به نوع فعالیت‌های نهادهای متولی به نظر می‌رسد که بازار در حالت انحصاری قرار دارد و از این‌رو وجود تنظیم‌گر در این بازار ضروری است.

صنعت بالادستی نفت و گاز به‌عنوان بخش راهبردی در بسیاری از کشورها همواره محل مداخله دولت‌ها بوده و بعضاً وظایف حاکمیتی با وظایف تصدیگری در هم آمیخته شده است. با تقویت حضور بخش خصوصی و نیاز دولت به توان و سرمایه این بخش، توجه به مسئله تنظیم‌گری بیش از گذشته محسوس است. با این تعریف که تنظیم‌گری وظیفه هدایتی و نظارتی دولت در تضمین امنیت متقاضیان کالا و خدمات است (پله‌فروش، ۱۳۹۸، ص. ۱)، می‌توان گفت که در حوزه صنعت بالادستی نفت و گاز، تنظیم‌گری شامل انواع اقدامات دولت برای تحقق اهدافی مانند بهینه‌سازی بهره‌برداری از ثروت نفت، بهبود فضای کسب‌وکار این صنعت، افزایش سرمایه‌گذاری طولانی‌مدت، توسعه زنجیره ارزش، رشد شرکت‌های داخلی و مانند این‌ها خواهد بود.

در صنعت بالادستی نفت و گاز ایران مسائل پیچیده‌ای وجود دارد که از جمله آن‌ها می‌توان به وابستگی اقتصاد و بودجه به درآمد نفت، ارزانی عرضه حامل‌های انرژی، سطح پایین تحقق

سیاست‌های تولید صیانتی، عدم توجه کافی به میادین مشترک، مشعل‌سوزی^۱ و پایین بودن ضریب بازیافت اشاره کرد. ممکن است هریک از مشکلات یادشده دلایل مختص خود را داشته باشند، اما وقتی با دیدی یکپارچه به موضوع بنگریم، روشن می‌شود که مشکل ساختاری و حکمرانی در صنعت بالادستی نفت، دلیل اصلی و ریشه‌ای این مشکلات است. در واقع، ریشه مشکلات حکمرانی مربوط به این صنعت به تداخل حوزه‌های حکمرانی و تصدیگری، وابستگی شدید بودجه به درآمدهای نفتی، نبود شفافیت، فقدان سیاست‌های جامع و عدم حضور سیاست‌گذار و تنظیم‌گر در این صنعت برمی‌گردد.

یکی از مهم‌ترین اهداف تنظیم‌گری، تحقق منفعت عمومی (چه در سمت تولیدکنندگان و چه در سمت مصرف‌کنندگان) است. در صنعت بالادستی نفت مصداق بارز منفعت عمومی، بهره‌برداری حداکثری اقتصادی از منابع نفت و گاز به‌عنوان ثروت ملی و بین‌نسلی است. این هدف در سیاست‌های کلی و قوانین نفت در قالب مفاهیمی مانند تولید صیانتی، کاهش مشعل‌سوزی، افزایش بهره‌برداری از میادین مشترک و افزایش توانمندی شرکت‌های داخلی به چشم می‌خورد.

تولید صیانتی از منظر قانون نفت مصوب ۱۳۹۰، به معنای «همه عملیاتی که منجر به برداشت بهینه و حداکثری ارزش اقتصادی تولید از منابع نفتی کشور در طول عمر منابع یادشده و باعث جلوگیری از اتلاف ذخایر در چرخه تولید نفت بر اساس سیاست‌های مصوب می‌شود» است، اما در عمل، متصدیان صنعت نفت و گاز موفق به تحقق تولید صیانتی نشده‌اند. برای مثال، ضریب بازیافت مخازن نفتی که بنا بود ۳۵ تا ۴۰ درصد باشد، در حال حاضر حدود ۲۴/۵ درصد است و سرمایه‌گذاری کافی برای ازدیاد برداشت انجام نشده است (زیبیدی، ۱۴۰۱). هرچند حرکت به سمت تولید صیانتی در دستور کار شرکت ملی نفت قرار گرفته است، به نظر می‌رسد بی‌توجهی به برنامه توسعه و تولید مخازن نفت و گاز و عدم نظارت کافی بر حسن اجرای آن، محدود کردن قراردادهای مورد استفاده به صرفاً قراردادهای خدماتی و بهره‌نگرفتن از انواع دیگر قراردادهای نفتی منجر به تولید غیرصیانتی و افزایش هزینه‌ها و درنهایت، کاهش منافع ملی در طولانی‌مدت شده است.

1. Flaring

در باب حکمرانی خوب بخش نفت، نظریه‌های توسعه‌ای راه‌های تحقق اهداف توسعه را بیان کرده‌اند که از میان این نظریات دو نظریه برجسته هستند؛ نظریه دولت توسعه‌گرا و نظریه حکمرانی خوب. تحقق نظریه دولت توسعه‌گرا مستلزم وجود دولت با قدرت اجرایی فراوان است درحالی‌که نظریه حکمرانی خوب بر مبنای اعتماد میان دولت و شهروندان شکل می‌گیرد (غفاری و ایگدر، ۱۳۹۶، ص. ۱۰۳). بر مبنای دو نظریه فوق، دو چهارچوب برای اداره حکومت ارائه می‌شود. نخست، چهارچوبی که در آن حکومت مسئولیت تمام امور را به عهده دارد و دوم، حکمرانی که در آن مسئولیت اداره عمومی در تعامل میان سه بخش حکومت، نهادهای مدنی و بخش خصوصی تقسیم شده است (ترکان و همکاران، ۱۳۹۰، ص. ۶۶).

در بخش نفت چهار کارکرد اصلی حکمرانی خوب عبارت‌اند از سیاست‌گذاری، راهبردگذاری، تصمیم‌سازی عملیاتی و نظارت و تنظیم‌گری (شیروی و فرحناکیان، ۱۳۹۹، ص. ۳۶۱). کارکرد نظارت و تنظیم‌گری که موضوع این تحقیق است، بر حسن اجرای سیاست‌ها و اهداف ملی نظارت می‌کند. در واقع، این کارکرد به پر شدن خلأ میان دانش سیاست‌گذاران و تجربه مجریان کمک شایانی می‌کند. این کارکرد شامل کنترل‌های مالی و فنی، پاسخ‌گو کردن سازمان‌های مسئول و استانداردگذاری در صنعت نفت و مسائلی از این قبیل است.

این مقاله درصدد پاسخ به این پرسش است که تنظیم‌گری در صنعت بالادستی نفت و گاز به‌عنوان یکی از مهم‌ترین صنایع کشور مبتنی بر کدام مبانی فقهی است و جایگاه این نهاد در قوانین موضوعه به چه صورت است؟

پیشینه پژوهش: تحقیقاتی که در سال‌های اخیر بیشترین ارتباط موضوعی را با پژوهش حاضر دارند به شرح زیر است.

نویسنده(گان)	عنوان مقاله/کتاب	سال	یافته‌ها
خواجوی	«تبیین وظایف و کارکردهای تنظیم‌گری در حوزه نفت و گاز و مطالعه تجارب کشورهای منتخب»	۱۳۹۴	تنظیم‌گری یکی از عناصر تحقق حکمرانی خوب و راهکاری برای تولید صیانتی است. با توجه به اسناد بالادستی نفت، برای وزارت نفت وظایف راه‌اندازی نهاد تنظیم‌گری برای تسهیل کسب‌وکار، ایجاد رقابت و رفع انحصار تبیین شده است؛ البته سامان‌دهی

تنظیم‌گری در هر کشوری باید بر اساس خصوصیات همان کشور انجام شود و نمی‌توان تنظیم‌گری کشوری توسعه یافته را با همان مقیاس در کشوری در حال توسعه پیاده کرد. در غیر این صورت تنظیم‌گری نامناسب پیامدهای نامناسبی دارد			
گزارش وضعیت کشورهای هدف در مورد تفکیک یا تجمیع تنظیم‌گرهای بخش‌های مختلف انرژی	۱۳۹۶	«بررسی چگونگی تشکیل نهادهای تنظیم مقررات انرژی در کشور با رویکرد تطبیقی»	رستمی و مقیمی
خصوصی‌سازی در صنعت گاز به دلیل بی‌توجهی به فرایند صحیح تنظیم‌گری ناموفق بوده است و به‌عنوان راهکار باید در تجدید ساختار، بخش‌های رقابت‌پذیر از رقابت‌ناپذیر تفکیک شوند که دلیل این موضوع تفاوت ابزارهای تنظیم‌گری در هر کدام از مقوله‌های یادشده است	۱۳۹۷	«جایگاه تنظیم‌گری در فرایند خصوصی‌سازی صنعت گاز؛ مطالعه موردی: بازار گاز ایران»	عظیم‌زاده آرانی
به‌رغم مزایای فراوان در استقلال نهادهای تنظیم‌گر، این نهادها نمی‌توانند کاملاً از دولت مستقل باشند. این وابستگی خود را در تعیین اعضا یا تأمین بودجه از طریق دولت نشان می‌دهد و وجود سابقه طولانی در وابستگی به دولت، استقلال و تفکیک را مشکل می‌کند	۱۳۹۷	«بررسی تطبیقی میزان اثرگذاری دولت در استقلال نهاد تنظیم مقررات انرژی در بخش‌های برق، نفت و گاز»	امین‌زاده و مقیمی
موضوع تنظیم‌گری صنعت نفت و گاز به دلیل شرایط خاص آن، تنها در حوزه بهبود فضای رقابت و منع انحصار نخواهد بود. در حال حاضر عمده وظایف تنظیم‌گری در کشور را وزارت نفت و شرکت ملی نفت	۱۳۹۸	نظام تنظیم‌گری در صنعت نفت و گاز ایران؛ ۱. ضرورت تنظیم‌گری	پیل‌فروش

انجام می‌دهند که به دلایل مختلفی نتوانسته‌اند کارآمد عمل کنند. بررسی کشورهای موفق تولیدکننده نفت نشان می‌دهد که تنظیم‌گری باید جدای از شرکت‌های ملی نفت انجام شود			
تنظیم‌گری خوب هم فعالیت‌های دولت تنظیم‌گر را کنترل می‌کند و هم با اعمال فن‌سالاری در نهادهای خود تنظیم‌گر بخشی و مشارکت مستقیم آن‌ها در امور تخصصی، به حفظ مشروعیت حاکمیت کمک می‌کند. برای تحقق تنظیم‌گری خوب باید میان صلاحیت انجام دادن اعمال حاکمیتی از تصدیگری تفکیک کرد. عدم اعمال این تفکیک مانع تعادل ساختاری می‌شود و به شکست اصلاحات تنظیم‌گری خوب بخش نفت خواهد انجامید	۱۳۹۹	«ابعاد حقوقی تنظیم‌گری مناسب در حکمرانی خوب صنعت نفت ایران»	شیروی و فرحناکیان

تحقیقات مختلفی در موضوع تنظیم‌گری حوزه نفت و گاز انجام شده، اما همان‌طور که پیداست، هیچ‌کدام از آن‌ها رویکرد کاملاً حقوقی و فقهی به این مسئله نداشتند و نوآوری و تفاوت این پژوهش با سوابق قبلی در همین نکته است. در واقع، چون خاستگاه تنظیم‌گری در اقتصاد است، بیشتر تحقیقات در حوزه تنظیم‌گری مربوط به محققان علوم اقتصادی و تنظیم‌گری بخش نفت و گاز کمتر مورد توجه فقها و حقوق‌دانان بوده است.

چهارچوب نظری پژوهش: این مقاله در سه بخش به بررسی موضوعات خواهد پرداخت. بخش نخست شمای کلی (توصیف وضعیت کنونی بدون ذکر سوابق) حقوق ایران در زمینه تنظیم‌گری حوزه بالادستی نفت و گاز را تبیین خواهد کرد. بخش دوم با توجه به اینکه نفت و گاز یکی از مصادیق انفال هستند، به بررسی فقهی برای استخراج نکات بااهمیت از منظر فقه انفال (مانند مالکیت و ضوابط مصرف) اختصاص خواهد یافت. در بخش سوم بر پایه نظریه منتخب، از

نظر فقهی نظام حقوقی ایران در حوزه نفت و گاز نقد و بررسی خواهد شد.

۱. تنظیم‌گری نفت و گاز از منظر حقوق موضوعه

در این قسمت به مهم‌ترین قوانین پس از انقلاب اسلامی که در حال حاضر معتبر هستند، خواهیم پرداخت. این بررسی شامل قانون اساسی، قانون نفت، قانون وظایف و اختیارات وزارت نفت و قانون اساسنامه شرکت ملی نفت می‌شود. گفتنی است که موضوع نفت و گاز ممکن است در قوانین مختلفی مورد توجه قانون‌گذار قرار گرفته باشد، اما در این مقاله برای تمرکز بیشتر به‌طور مشخص به قوانین فوق که ارتباط و اهمیت بیشتری دارند، خواهیم پرداخت.

۱.۱. سیاست‌های کلی اصل ۴۴ قانون اساسی و قوانین مرتبط

پس از انقلاب اسلامی با توجه به اصول ۴۴ و ۴۵ قانون اساسی که بر موضوع نظام اقتصادی تمرکز دارند، بخش دولتی اصلی‌ترین بخش نظام اقتصادی تلقی و تسلط آن به رسمیت شناخته شده است، اما پس از پایان جنگ تحمیلی، به‌مرور ضرورت‌های تحول نظام اقتصادی نمایان شد و فعال‌سازی بخش خصوصی به‌منظور افزایش سطح مشارکت عمومی کلید خورد. در واقع، در همین برهه از زمان بود که جداسازی وظایف حاکمیتی از وظایف تصدی بروز و نمود یافت. این نظریه در عمل این‌گونه نمود یافت که اعمال حاکمیتی در انحصار دولت باقی ماند، ولی میزان نقش‌آفرینی دولت در اعمال تصدی کاهش یافت و دولت موظف به واگذاری بنگاه‌های اقتصادی به بخش خصوصی شد؛ البته گفتنی است که در برخی قوانین، اعمال حاکمیتی تعریف شدند، اما به نظر هنوز تعریف این مفهوم مبهم است. در واقع، تعاریف ارائه‌شده به‌قدری کلی و کیفی هستند که جامع و مانع نیستند و خود نیاز به تعریف دارند. در نتیجه، کارایی لازم را ندارند.

سیاست‌های کلی اصل ۴۴ را می‌توان یکی از تأثیرگذارترین اسناد سیاستی در ایران دانست؛ به‌گونه‌ای که پس از انتشار آن بسیاری از رویکردهایی که اقتصاد دولتی را تقویت می‌کردند، کنار گذاشته و موضوعاتی مانند خصوصی‌سازی، رقابت و تنظیم بازار در ادبیات اقتصادی ایران تقویت شدند. در راستای اجرای این سیاست‌ها، قانون اجرای سیاست‌های کلی اصل ۴۴ در سال ۱۳۸۴ به تصویب رسید. در حال حاضر این قانون مهم‌ترین مبنای تنظیم‌گری در نظام اقتصادی ایران است و برای نخستین بار در آن، به مسئله تنظیم مقررات و چگونگی شکل‌گیری نهاد متولی آن پرداخته شده است.

بر اساس ماده ۲ قانون اجرای سیاست‌های کلی اصل ۴۴، قلمرو تصدی دولت به‌طور ضمنی در فعالیت‌های تصدی بخش بالادستی نفت و گاز باقی ماند؛ البته با اینکه وزارت نفت بخشی از بدنه دولت است، اما به تصریح قانون در حوزه نفت و گاز نماینده حکومت است و اختیارات حکومتی دارد. برای روشن‌تر شدن موضوع لازم است با تدقیق بر مفهوم اعمال حاکمیتی و اعمال تصدی، میان این دو تفکیک مناسبی صورت پذیرد.

تقسیم اعمال دولت به حاکمیتی و تصدی، با ملاک نوع عمل و ماهیت وسیله به کار گرفته شده، انجام می‌شود (واعظی، ۱۳۹۴، ص. ۲۰۰). به عقیده بعضی، هرگاه دولت برای نیل به اهدافی، از قدرت خود استفاده کند و با آن به جامعه تحکم کند، عمل یادشده در زمره اعمال حاکمیتی شمرده می‌شود (غمامی، ۱۳۷۶، ص. ۱۱۵). در واقع، اعمال حاکمیتی بر اساس تأثیری که بر مسئولیت مدنی دولت می‌گذارند، خود را نشان می‌دهند (ضیایی و یعقوبی، ۱۴۰۱، ص. ۲۱۸). قانون برنامه چهارم توسعه مصوب ۱۳۸۳، امور حاکمیتی را تعریف کرده و مصادیقی نیز برای آن برشمرده و قانون مدیریت خدمات کشوری مصوب ۱۳۸۶ نیز بر آن تأکید کرده است. بر اساس این قوانین، امور حاکمیتی آن دسته از اموری است که تحقق آن موجب اقتدار و حاکمیت کشور است و منافع آن بدون محدودیت شامل همه اقشار جامعه می‌شود و با بهره‌مندی از این نوع خدمات موجب محدودیت برای استفاده دیگران نمی‌شود. از این‌رو پس از الزام قانون برنامه چهارم توسعه و دیگر قوانین، برای تفکیک وظایف و اختیارات میان شرکت ملی نفت و وزارت نفت، در سال ۱۳۹۱ قانون وظایف و اختیارات وزارت نفت و در سال ۱۳۹۵ قانون اساسنامه شرکت ملی نفت ایران مصوب شد.

با تصویب قانون اجرای سیاست‌های کلی اصل ۴۴ در سال ۱۳۸۶، بدون در نظر گرفتن نظریه تفکیک اعمال حاکمیتی از اعمال تصدی، بخش دولتی در نظام اقتصادی کشور تشکیل شد. این بخش خود به دو قسمت تقسیم می‌شود. در یک بخش حاکمیت در انحصار دولت است و به همین دلیل، سرمایه‌گذاری، مدیریت و مالکیت در انحصار دولت باقی ماند. در گروه دیگر، بنا بر انتقال ۸۰ درصد از ارزش، فعالیت‌ها به بخش خصوصی واگذار شد. در این دسته دولت نقش نظارتی و هدایتی خواهد داشت. در همین قانون به‌موجب ماده ۴۲، شورای عالی اجرای سیاست‌های کلی اصل ۴۴ تشکیل و قرار شد که دولت به‌وسیله این شورا نقش سیاست‌گذاری، هدایت و نظارت را ایفا کند.

نکته شایان توجه اینکه، رژیم حقوقی حاکم بر تصدی دولت بر اموال عمومی، با تصدی اشخاص خصوصی بر اموال متفاوت است؛ یعنی دولت در اعمال تصدی نماینده و امین است و غیر از آنچه در قانون به آن اشاره شده است، حق تصرفات دیگر را ندارد، اما اشخاص خصوصی می‌توانند در اداره اموال خود، منافع خود را ملاک قرار دهند. به این ترتیب، دولت در اعمال تصدی بر خلاف اعمال حاکمیتی مجاز به بهره‌مندی از امتیازات و اقتدارات عمومی نیست (رستمی و کمرخانی، ۱۳۹۴، ص. ۴۳۲).

در موضوع نفت و گاز، با توجه به ماده ۲ قانون اجرای سیاست‌های کلی اصل ۴۴، شرکت نفت، شرکت‌های استخراج و تولید نفت خام و گاز و معادن نفت و گاز از مصادیق فعالیت‌ها و شرکت‌های گروه سه هستند و می‌توان برداشت کرد که فعالیت‌های بالادستی نفت و گاز در انحصار دولت است. به این ترتیب، مالکیت منابع نفتی و مدیریت و سرمایه‌گذاری در فعالیت بالادستی در انحصار بخش دولتی خواهد بود.

با در نظر گرفتن مطالب بالا در مجموع می‌توان گفت که سرمایه‌گذاری، مالکیت و مدیریت، معیار تقسیم فعالیت‌ها میان بخش‌های دولتی و غیردولتی است. در این مرحله، نکته با اهمیت این است که در بخش دولتی کدام فعالیت‌ها در دسته اعمال حاکمیتی و کدام در زمره اعمال تصدی هستند؟

بر اساس اصل ۴۴ قانون اساسی، سرمایه‌گذاری خصوصی اعم از داخلی یا خارجی در معادن نفت و گاز به عنوان بخش دولتی ممنوع شده و این موضوع در ماده ۶ قانون نفت ۱۳۶۶ نیز مورد تأکید قرار گرفته است. قانون اجرای سیاست‌های کلی اصل ۴۴ بر ممنوعیت سرمایه‌گذاری بخش خصوصی در عملیات بالادستی نفت و گاز تصریح کرده، اما نکته شایان توجه در این قانون، مجاز دانستن استفاده از سرمایه‌های بخش خصوصی از طریق خرید خدمات و تنها به شرط محفوظ ماندن انحصار مالکیت و مدیریت در بخش دولتی است.

بر اساس بند ج ماده ۳ قانون سیاست‌های کلی اصل ۴۴، سرمایه‌گذاری، مالکیت و مدیریت در فعالیت‌ها و بنگاه‌های مشمول گروه سه ماده ۲ این قانون که شرکت ملی نفت ایران و شرکت‌های استخراج و تولید نفت خام و گاز و معادن نفت و گاز از این جمله هستند، منحصراً در اختیار دولت است؛ البته دولت در ماده ۱۳ این قانون، مکلف شده است که به منظور سامان‌دهی و استفاده

مطلوب از شرکت‌های دولتی (ازجمله شرکت ملی نفت) و افزایش بازدهی و بهره‌وری و اداره مطلوب این شرکت‌ها، همه امور مربوط به سیاست‌گذاری و اعمال وظایف حاکمیتی را از شرکت‌های دولتی منفک و به وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی تخصصی ذی‌ربط منتقل کند که این مسئله از حیث تنظیم‌گری دارای اهمیت است و باید با مواد مربوط به وظایف و اختیارات شرکت ملی نفت و وزارت نفت در قوانین مربوط مقایسه شود. مسئله دیگری که در این قانون دارای جنبه و آثار از بُعد تنظیم‌گری است، الزام دولت به زمینه‌سازی برای تشکیل انجمن‌های صنفی-حرفه‌ای مردم‌نهاد است. اهمیت این مسئله وقتی بهتر درک می‌شود که توجه شود که این ماده ذیل فصل ۴ قانون مزبور با عنوان سامان‌دهی شرکت‌های دولتی وضع شده است؛ توضیح اینکه، مشخص است که منظور قانون‌گذار از وضع این ماده، بهبود بخشیدن به اوضاع شرکت‌های دولتی (مانند شرکت ملی نفت) از طریق تحقق مقررات صنفی و حرفه‌ای و توسعه علمی و فناوری توسط این انجمن‌های تنظیم‌گر مردم‌نهاد است. به این ترتیب می‌توان گفت که در کنار دیگر نهادهایی که در تنظیم مقررات در حوزه صنعت نفت و گاز نقش دارند، قانون، نقش‌آفرینی انجمن‌های صنفی مردم‌نهاد را نیز به رسمیت شناخته است.

در مورد تشکیل نهاد تنظیم مقررات، ماده ۵۹ این قانون مقرر داشته که شورای رقابت که خود محصول همین قانون است، در موارد انحصار طبیعی، پیشنهاد تشکیل نهاد تنظیم‌کننده بخشی را به هیئت وزیران ارائه دهد و بخشی از وظایف و اختیارات تنظیمی خود در حوزه مورد تنظیم را به آن نهاد واگذار کند. از سویی هم مواد ۴۳ و ۸۶، همه اشخاص حقیقی و حقوقی را مشمول رعایت قوانین منع انحصار و رقابت دانسته است. به این ترتیب، همه وزارتخانه‌ها (مانند وزارت نفت) و شرکت‌های دولتی (مانند شرکت ملی نفت) مشمول مقررات این قانون هستند؛ البته نوع انحصار در مورد فعالیت‌های صنعت بالادستی نفت و گاز به موجب مقررات این قانون، نوعی انحصار قانونی است و در مورد انحصار قانونی به‌رغم آنکه در ماده ۱ قانون مزبور تعریف شده است، حکمی وجود ندارد، اما با توجه به روح حاکم بر قانون، می‌توان گفت که هدف قانون‌گذار مقابله با انحصار و برطرف کردن یا کاهش مشکلات ناشی از شکست این بازارهاست. از این رو احکام مربوط به فصل ۹ قانون درباره تسهیل رقابت و منع انحصار به کمک تشکیل تنظیم‌گران بخشی، در مورد صنعت نفت و گاز نیز مجری خواهد بود. بنابراین، شورای رقابت یا نهاد تنظیم‌گر زیر نظر آن، بر اساس ماده ۵۸ قانون، وظیفه و اختیار خواهند داشت که نسبت به تشخیص مصادیق رویه‌های ضد

رقابتی، ارزیابی، تدوین و ابلاغ راهنماها اقدام کنند.

این بدین معناست که هدف قانون‌گذار کنترل انحصار در حوزه وظایف و اختیارات اختصاصی وزارت و شرکت نفت است؛ البته ممکن است این ایراد مطرح شود که بر اساس بند ج ماده ۳ قانون اجرای سیاست‌های اصل ۴۴، سرمایه‌گذاری، مالکیت و مدیریت در فعالیت‌ها و بنگاه‌های مشمول گروه سه ماده ۲ این قانون که معادن نفت و گاز و شرکت ملی نفت ایران و شرکت‌های استخراج و تولید نفت خام و گاز از جمله آن‌ها هستند، منحصراً در اختیار دولت است، اما بر اساس بند ج از ماده ۴ قانون یادشده که مقرر داشته «فعالیت بخش‌های خصوصی و تعاونی و عمومی غیردولتی در موارد مشمول گروه سه ماده ۲ این قانون با رعایت تبصره ۱ بند ج ماده ۳ این قانون مجاز است»، فعالیت بخش‌های خصوصی و تعاونی و عمومی غیردولتی در موارد مشمول گروه سه ماده ۲ این قانون (که شرکت ملی نفت ایران و شرکت‌های استخراج و تولید نفت خام و گاز ذیل این گروه هستند)، با رعایت تبصره ۱ بند ج ماده ۳ این قانون که مقرر داشته «خرید خدمات مالی، فنی، مهندسی و مدیریتی از بنگاه‌های بخش‌های غیردولتی در فعالیت‌های گروه سه ماده ۲ این قانون به شرط حفظ مالکیت صددرصد دولت، طبق آیین‌نامه‌ای که ظرف مدت شش ماه به پیشنهاد وزارت امور اقتصادی و دارایی با هماهنگی دستگاه‌های ذی‌ربط به تصویب هیئت وزیران می‌رسد، مجاز است»، بدون اشکال به نظر می‌رسد. در واقع، شرط فعالیت بخش خصوصی در این حوزه، حفظ مالکیت صددرصدی دولت است. بنابراین، به نظر می‌رسد که در صورت رعایت شرط مربوط به مالکیت دولت، هیچ منعی برای حضور شرکت‌های خصوصی در فعالیت‌های بالادستی وجود نداشته باشد.

۲.۱. قانون اصلاح قانون نفت مصوب ۱۳۹۰

قانون اصلاح قانون نفت مصوب ۱۳۹۰ در عین تأکید بر تفکیک میان وظایف حاکمیتی و تصدیگری، در کنار وزارت نفت و شرکت ملی نفت، حکم به ایجاد هیئت عالی نظارت بر منابع نفتی با هدف نظارت عملکرد وزارت نفت برای اعمال حق حاکمیت و مالکیت عمومی بر منابع نفتی داده است، اما به نظر می‌رسد که این نهاد به دلیل نداشتن ابزار و قدرت لازم نتوانسته است کارایی لازم را داشته باشد و عملاً به نهادی تشریفاتی تبدیل شده است. در این میان، نسبت میان شورای رقابت با حوزه نفت و گاز دارای ابهاماتی است که بر پیچیدگی موضوع می‌افزاید. وابستگی

شدید سازمان این هیئت به دولت و مشخصاً وزارت نفت با توجه به ماده ۳ قانون اصلاح قانون نفت، دلیل دیگر عدم توفیق این نهاد در نظارت واقعی بر عملکرد وزارت نفت است؛ توضیح اینکه، وزیر نفت دبیر قانونی این هیئت است و در مجموع شش نفر از نه نفر عضو آن، مسئولیت‌های دولتی دارند.

۳.۱. قانون وظایف و اختیارات وزارت نفت مصوب ۱۳۹۱

وزارت نفت در سال ۱۳۵۸ به موجب قانون تأسیس وزارت نفت تشکیل شد، اما با توجه به اینکه پیش از تأسیس این وزارتخانه، شرکت ملی نفت در صنعت نفت فعال بود، تا سال ۱۳۹۱ تفکیک وظایف و اختیارات وزارت و شرکت نفت به وضوح مشخص نبود، اما در سال ۱۳۹۱ به موجب قانون وظایف و اختیارات وزارت نفت، وظایف سیاست‌گذاری و تنظیم‌گری در حوزه نفت و گاز به وزارت نفت واگذار شد. قانون وظایف و اختیارات وزارت نفت مصوب ۱۳۹۱ مکمل قوانین قبلی در مورد وزارت نفت بود. به موجب ماده ۱ این قانون، وزارت نفت به نمایندگی از حکومت اسلامی، اعمال حق حاکمیت و مالکیت عمومی را به عهده خواهد داشت. در قانون وظایف و اختیارات وزارت نفت مصوب ۱۳۹۱ نیز به نمایندگی وزارت نفت از حکومت اسلامی در سیاست‌گذاری، راهبری، برنامه‌ریزی و نظارت بر همه عملیات بالادستی و پایین‌دستی صنعت نفت، گاز، پتروشیمی و پالایشی را اشاره شده است.

از دیگر نکات مهم در قانون اصلاح قانون نفت مصوب ۱۳۹۰، مسائل مرتبط با نهادهای مسئول در حوزه نفت و گاز و حیطه وظایف آن‌هاست. با توجه به اینکه در ماده ۲ این قانون منابع نفتی جزئی از انفال و ثروت‌های عمومی تلقی می‌شوند، اعمال حق حاکمیت و مالکیت بر منابع یادشده (شامل سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی، هدایت و راهبری و نظارت عالیه بر اقدامات اجرایی در صنعت نفت و پتروشیمی اعم از عملیات بالادستی و پایین‌دستی) از طرف نظام جمهوری اسلامی، بر عهده وزارت نفت گذاشته شده است.

بر اساس ماده ۱ قانون وظایف و اختیارات، اعمال حق حاکمیت و مالکیت بر صنعت نفت، به وزارت نفت واگذار شده است. در مورد اعمال حاکمیت با توجه به ماده ۳ قانون یادشده وضع مشخص است و این وزارتخانه با سیاست‌گذاری، نظارت و صدور مجوزها، نسبت به اعمال حاکمیت اقدام می‌کند و در این موضوع خدشه‌ای وجود ندارد. همچنین، به رسمیت شمردن حق

مالکیت وزارت نفت به نمایندگی از حکومت اسلامی نیز قابل خدشه نیست، اما به نظر می‌رسد این نکته پذیرفتنی نباشد که اعمال حق مالکیت توسط وزارت نفت انجام می‌شود. در علم حقوق، اعمال حق مالکیت عبارت است از نقل و انتقال مال یا منافع آن به غیر و مانند آن که این تعریف، بسیار به مفهوم تصدی نزدیک است. در واقع، شرکت ملی نفت، حق مالکیت را که متعلق به حکومت یا نماینده وی یعنی وزارت نفت است، اعمال و با سرمایه‌گذاری و عملیات اجرایی نسبت به بهره‌برداری از منافع منابع نفتی اقدام می‌کند. از این رو به نظر می‌رسد که به کار بردن عبارت «اعمال حق مالکیت» برای وزارت نفت درست نیست و قانون‌گذار در مقام بیان آن نبوده، بلکه هدف تصریح بر نمایندگی وزارت نفت در مالکیت حکومت و به تبع آن، جایگاه وزارت نفت در نظارت مالکانه بر عملیات شرکت ملی نفت بوده است.

بعد از بیان مطالب بالا اکنون نوبت به این می‌رسد که معنای سیاست‌گذاری و نظارت به عنوان دو رکن اصلی اعمال حاکمیت توسط وزارت نفت بیان شود.

سیاست‌گذاری موضوعی کلی است که هم موجب اقتدار حاکمیت بوده است و هم حاکمیت از آن حمایت می‌کند و با تحکم همراه است. در کشور ما به نظر می‌رسد که سیاست‌گذاری کلی بر اساس قانون اساسی در حیطه اختیارات رهبری و قوه مقننه است و با این فرض که هیچ قانونی نمی‌تواند با قانون اساسی در تعارض باشد، سیاست‌گذاری مندرج در قانون وظایف و اختیارات وزارت نفت نمی‌تواند از نوع کلی باشد، بلکه منظور از آن، خط‌مشی و برنامه‌های راهبردی و ارائه رویه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی است و شرکت‌های تابع مکلف‌اند در انعقاد قراردادهای اجرا، خط‌مشی‌های ابلاغی را رعایت کنند. در واقع، با توجه به سیر تحول قوانین با موضوع نفت می‌توان این نکته را دریافت که هدف قانون‌گذار این است که وزارت نفت با تدوین و پیشنهاد مقررات و آیین‌نامه‌های اجرایی، نقش نهاد تنظیم‌کننده مقررات را ایفا کند، اما شایان توجه است که حدود و ثغور و مشخصات این وظیفه به درستی مشخص نیست.

قانون وظایف و اختیارات، فرصتی را به دولت داده است تا از طریق وزارت نفت و با ایجاد و توسعه نظام تنظیم‌گری، صنعت نفت را مدیریت کند، اما به نظر می‌رسد در عمل وزارتخانه مزبور در این مأموریت موفق نبوده است و سرمایه‌گذاران این صنعت با مقررات پراکنده و بعضاً متعارض مواجه‌اند.

در مورد وظیفه نظارتی وزارت نفت شایان توجه است که در صورتی که برنامه‌ها، سیاست‌گذاری‌ها و دستورالعمل‌ها در مرحله اجرا تحت نظارت نباشند و عدم التزام به آن‌ها ضمانت اجرای کافی نداشته باشد، عملاً بی‌فایده و ناقص هستند. قانون وظایف و اختیارات مشخص نکرده است که وزارت نفت چه اختیاراتی برای اعمال نظارت دارد یا در مواجهه با تخلف چه واکنشی باید داشته باشد. در واقع، لازمه نظارت درست و بدون اعمال سلیقه، وجود مقررات شفاف است و مقررات پیچیده یا مجمل منجر به اعمال نظر شخصی و تفاسیر مختلف می‌شود.

۴.۱. قانون اساسنامه شرکت ملی نفت مصوب ۱۳۹۵

همان‌طور که در قسمت پیش اشاره شد، بررسی سیر تحول قوانین مربوط به حوزه نفت نشان می‌دهد که اساسنامه شرکت ملی نفت مصوب ۱۳۵۶ همه وظایف حکمرانی اعم از سیاست‌گذاری و تنظیم‌گری را بر عهده این شرکت گذاشته بود. این وضعیت پس از انقلاب حتی با تأسیس وزارت نفت در سال ۱۳۵۸ ادامه یافت و صرفاً شرکت ملی نفت با همان اختیارات قبلی زیرمجموعه وزارت نفت قرار گرفت. به عبارتی، موجودیتی جدید به نام وزارت نفت شکل گرفت، اما با این تأسیس، چگونگی اعمال حاکمیت بر منابع نفتی مشخص نشد.

با تصویب قانون اساسنامه شرکت ملی نفت در سال ۱۳۹۵، وظایف حاکمیتی رسماً از شرکت ملی برداشته شد و وظایف تصدیگری به این شرکت سپرده شد؛ البته وزارت نفت در بسیاری از مواقع به‌طور مستقیم ایفای نقش نمی‌کند و از طریق شرکت‌های اصلی تابع خود مدیریت امور را انجام می‌دهد. برای مثال، بر اساس ماده ۵ قانون اساسنامه شرکت ملی نفت مصوب ۱۳۹۵، مدیریت و راهبری فعالیت‌های تصدی و عملیات بالادستی نفت و صنایع وابسته و نیز تجارت نفت در داخل و خارج از کشور در راستای تحقق سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی، بر عهده شرکت ملی نفت ایران است.

در راستای تفکیک اعمال حاکمیتی از تصدی، عمده تفاوت‌ها میان قانون اساسنامه شرکت ملی نفت مصوب ۱۳۹۵ با اساسنامه‌های قبلی به قرار زیر است.

الف. موضوع شرکت: در زمان تدوین و تصویب اساسنامه‌های قبلی، وزارت نفت وجود نداشت و بخش عمده‌ای از وظایف و اختیارات وزارت نفت کنونی، به شرکت نفت تعلق داشت. با این تفاوت که اساسنامه‌های یادشده اعمال حق مالکیت را برای شرکت نفت به رسمیت شناخته

بودند، اما با وجود بیان مصادیقی از اعمال حاکمیت، در مورد اصل اعمال حاکمیت ساکت بودند. با این تفاسیر به نظر می‌رسد که قانون‌گذار حق اعمال حاکمیت را متبوع اعمال حق مالکیت دانسته است.

مسئله مهم دیگر این است که در ماده ۵ قانون اساسنامه مصوب ۱۳۹۵، قانون‌گذار در مقام بیان موضوع شرکت، «مدیریت و راهبری فعالیت‌های تصدی» را از «عملیات بالادستی نفت و صنایع وابسته» جدا کرده است و به نظر می‌رسد با توجه به ممنوعیت فعالیت دولت در فعالیت‌های پایین‌دستی بیش از ۲۰ درصد که در بند الف ماده ۳ قانون اجرای سیاست‌های کلی اصل ۴۴ به آن اشاره شده است، فعالیت‌های تصدی در بخش بالادستی مورد نظر بودند نه فعالیت‌های تصدی بخش پایین‌دستی. با این رویکرد باید تبصره ماده ۵ اساسنامه که بیان داشته است «فعالیت شرکت در زمینه عملیات پایین‌دستی نفت و صنایع وابسته در داخل در هر مورد منوط به تصویب هیئت وزیران و در خارج از کشور منوط به تصویب مجمع عمومی است»، این‌گونه تفسیر شود که منظور این تبصره، فعالیت در بخش پایین‌دستی تنها به میزان ۲۰ درصد یادشده است.

مطلب مهم دیگر در ماده ۵ اساسنامه اخیر، واگذاری تجارت نفت به شرکت نفت است. تجارت نفت در زمره عملیات بالادستی شمرده نمی‌شود، اما شرکت نفت به نمایندگی از وزارت نفت به‌عنوان نماینده حکومت اسلامی در بهره‌برداری از منابع نفت که از انفال هستند، موظف به تجارت نیز شده است؛ البته چگونگی این تجارت و قواعد و لوازم مربوط به آن مسکوت مانده است.

تغییر گفتنی دیگر، در نظر گرفتن حق واگذاری بخشی از عملیات موضوع شرکت (فعالیت‌های تصدی، عملیات بالادستی و تجارت نفت) در بند ۱۹ ماده ۶ اساسنامه است. اطلاق این بند و عدم بیان اینکه کدام‌یک از موارد یادشده در موضوع شرکت قابل واگذاری هستند و کدام اختصاص به شرکت نفت دارند، نشان از جواز واگذاری همه موارد یادشده است.

ب. نظام مالی: تغییر دیگری که در ارتباط با تفکیک میان وظایف حاکمیتی از اعمال تصدی در اساسنامه مصوب ۱۳۹۵ ایجاد شده، چگونگی بهره‌مندی شرکت نفت از عواید نفتی است. در اساسنامه‌های قبلی، شرکت نفت به‌مثابه شرکت تجاری عمل می‌کرد و مجاز بود که ابتدائاً با تصویب مجمع عمومی خود، از محل درآمدهای نفتی، هزینه‌ها و سرمایه لازم برای عملیات شرکت را برداشت و باقی‌مانده درآمد را به حساب دولت واریز کند، اما در قانون نفت مصوب

۱۳۹۰ و قانون الحاق برخی مواد به قانون تنظیم بخشی از مقررات مالی دولت، این موضوع تغییر کرد و شرکت نفت دیگر مجاز به برداشت مستقیم نیست و باید درآمد را ابتدا به حساب خزانه دولت واریز کند و بعد از آن، بر اساس بودجه مصوب، سالانه بخشی از درآمد از طریق وزارت نفت به شرکت نفت پرداخت می‌شود. به این ترتیب، طرف دولت در روابط مالی، وزارت نفت است نه شرکت ملی نفت. این روش ممکن است منظم شدن هزینه‌کرد شرکت نفت را در پی داشته باشد، اما در عمل شرکت نفت در معرض این ریسک است که بودجه در نظر گرفته‌شده، کفایت هزینه‌ها را نکند و به مرور کارایی خود را از دست بدهد.

ج. ارکان شرکت ملی نفت: در ماده ۸ اساسنامه جدید، وزیر نفت به عنوان رئیس مجمع، رئیس سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، وزیر امور اقتصادی و دارایی، وزیر نیرو و وزیر صنعت، معدن و تجارت، اعضای مجمع عمومی صاحبان سهام (دولت) هستند. بر اساس ماده ۲۸، مسئولیت اداره شرکت بر عهده هیئت‌مدیره است. هیئت‌مدیره شرکت برای دوره‌ای چهارساله با پیشنهاد وزیر نفت و تصویب مجمع منصوب می‌شوند که حکم انتصاب آن‌ها را وزیر نفت صادر می‌کند. مطابق ماده ۵۰، اعضای هیئت‌مدیره شرکت از بین خود، یک نفر را که واجد شرایط مقرر در بندهای الف و ب ماده ۲۹ این اساسنامه باشد، برای احراز سمت مدیرعامل با حفظ عضویت در هیئت‌مدیره شرکت پیشنهاد می‌کنند که با موافقت و حکم وزیر نفت برای مدت دو سال به این سمت منصوب می‌شود. همان‌طور که پیداست، قانون‌گذار سعی داشته است تا ساختار متعارف شرکت‌های سهامی را در شرکت نفت نیز پیاده کند تا به این وسیله، این شرکت، سازمانی مستقل از بدنه وزارت نفت و دولت داشته باشد، اما در عمل با این مسئله مواجه هستیم که دولت از طریق وزرای خود در هیئت‌مدیره، بیشترین مداخله را در امور شرکت ملی نفت اعمال می‌کند. همچنین، وزارت نفت به دلیل اختیارات گسترده وزیر نفت در انتصاب هیئت‌مدیره و مدیرعامل، به وضوح در حال اعمال مدیریت خود در شرکت نفت است. ممکن است گفته شود شرکت نفت ساختار مستقلی از وزارت دارد و اشخاص به‌رغم معرفی توسط وزیر در مرحله انتصاب، در ادامه می‌توانند مستقل تصمیم بگیرند، اما تجربه نشان داده است که این حجم از اختیارات وزیر نفت، عملاً استقلال و قدرت تصمیم‌گیری مدیران را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد.

با این اوصاف به نظر می‌رسد که اصل تفکیک میان وظایف حاکمیتی و تصدی که قانون‌گذار

در قانون نفت مصوب ۱۳۹۰ و قانون وظایف و اختیارات مصوب ۱۳۹۱، به دنبال آن بوده، به کلی مخدوش شده و در عمل این وزارت نفت است که همه امور مربوط به وظایف حاکمیتی و تصدی را راهبری می‌کند و شرکت ملی نفت واسطه و بازویی اجرایی برای وزارت نفت است.

۲. تنظیم‌گری و بهره‌برداری از منابع نفت و گاز از منظر فقه

در مورد تنظیم‌گری بخش نفت و گاز به طور خاص ممکن است مبانی فقهی کمی وجود داشته باشد و عمده مبانی، مربوط به مبانی عمومی و هنجارهای نظام اقتصادی اسلام باشند که به حوزه نفت و گاز نیز ارتباط می‌یابند. در این بخش با تمرکز بر نظام اقتصادی اسلام سعی خواهیم کرد قواعد مرتبط با بهره‌برداری از منابع نفت و گاز را تبیین کنیم. در این راستا، با توجه به اینکه منابع نفت و گاز در کلام اغلب فقها جزئی از انفال شمرده می‌شوند، لازم است افزون‌بر بررسی نقش دولت در اقتصاد، در معنا، مصادیق، ملاک و ضابطه مصرف انفال دقت کرد.

اقتصاد در ایران با توجه به حاکمیت بیش از ۱۴ قرن اسلام بر کشور، متأثر از قواعد اسلامی است و مسائلی مانند به رسمیت شناختن مالکیت بخش خصوصی، مشترکات عمومی، انفال، بیت‌المال، قواعد تجارت و حاسبه از جمله این تأثیرات است. شناخت اصول کلی نظام اقتصادی اسلام در هنگام اظهارنظر در مورد مسائل اقتصادی جامعه اسلامی بسیار اهمیت دارد، اما از آنجاکه تحقیق در مورد منابع نفت و گاز است، تمرکز بر مسائلی خواهد بود که به‌طور مستقیم به این حوزه ارتباط دارند.

۱.۲. معنای انفال

از جمله موضوعات مهم در بخش نفت و گاز، مبحث انفال است. انفال به اموالی اطلاق می‌شود که مالک خاصی ندارند. از این رو قله‌ها، رودخانه‌ها، آبادی‌های متروک و ارث بلاوارث از مصادیق انفال است. با این تعریف میزان و ارزش مالی انفال به نسبت اموالی که مردم مالک می‌شوند، بسیار زیاد است. فقها در طول ادوار فقه امامیه در بیان مصادیق انفال اختلاف نظر داشتند و هرکدام مصادیق خاصی را جزو انفال می‌دانستند. در عین حال، تکلیف مسئله اراضی که در صدر اهمیت بوده، همواره مشخص و همیشه جزو مصادیق انفال شمرده شده است (سعدی، ۱۳۹۹، ص. ۲۴). از این موضوع می‌توان این را برداشت کرد که مصادیق انفال حصری نیست و گستره مفهومی وسیعی مدنظر است. نکته شایان توجه این است چون نفت و گاز حدود ۱۵۰ سال است که کشف شده و

مورد بهره‌برداری قرار گرفته‌اند، هیچ‌گاه در مصادیق شمرده‌شده در روایات یا تعاریف فقها دیده نمی‌شوند و باید دید که آیا می‌توان آن‌ها را از مصادیق انفال دانست یا خیر و در این راستا، باید دنبال ملاکی برای تعریف انفال و شناسایی آن‌ها گشت.

توضیح اینکه، انفال عموماً با مصادیق آن تعریف شده است، اما برخی فقهای متأخر برای شناسایی آن ملاک نیز معرفی کرده‌اند و معتقدند که هر چیزی که مالک خاصی ندارد، جزو انفال است (موسوی خمینی، ۱۳۷۸، ج ۳، ص. ۲۵). در میان تعاریف ارائه‌شده برای انفال، عبارتی است که به نظر می‌رسد می‌توان از آن به‌عنوان ملاکی برای تعریف انفال استفاده کرد. این عبارت، «لا ربّ لها» به معنای بدون صاحب است. دقت در مصادیق یادشده در انفال نشان می‌دهد که مصادیق به‌خودی‌خود موضوعیت ندارند، بلکه آنچه اهمیت دارد این است که همه مصادیق صاحب و مالک خاصی ندارند. به عبارتی، عنوان «لا ربّ لها» که برای تعریف زمین به کار رفته، به‌عنوان علت و ملاک قابل فهم است و از همین ملاک و مناط می‌توان دیگر مصادیق انفال را هم شناسایی کرد (امامی خوبی، ۱۴۲۷ق، ج ۲۵، ص. ۳۶۷). در تأیید این موضوع می‌توان گفت که دلیل اختصاص انفال به امام، همین بدون صاحب بودن آن‌هاست و در این مقام است که معنای روایت «مَنْ مَاتَ وَ لَيْسَ لَهُ مَوْلًى فَمَالُهُ مِنَ الْإِنْفَالِ» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۹، ص. ۵۳۲) بهتر قابل فهم است. در این راستا، برخی محققان متأخر این تعریف را برای انفال برگزیدند که «اموال خدادادی و فاقد مالک خصوصی که انسان در پدید آوردن آن سهمی نداشته و خدای متعال آن را برای بالنده ساختن دین و جامعه توحیدی، در اختیار پیغمبر و امام و پس از او رهبری مشروع جامعه گذاشته است» (موسوی، ۱۳۸۱، ص. ۴). به این ترتیب، ملاک تعریف انفال مشخص شد و با این ملاک می‌توان هر مالی را که در این تعریف بگنجد ولو اینکه در کلام فقها و روایات به‌عنوان مصداق انفال شمرده نشده باشد، جزو انفال دانست.

با ملاک به‌دست‌آمده از روایات، منابع نفت و گاز یکی از مصادیق قطعی انفال هستند و حکم «لا ربّ لها» در مورد آن‌ها صدق می‌کند.

۲.۲. مالکیت انفال

طبق نظر مشهور فقها، مطابق با بیان روایات و بنا به آیه اول سوره مبارکه انفال «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْإِنْفَالِ قُلِ الْإِنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ»، مالک انفال شخصیت حقوقی امامت جامعه است و انفال تحت

نظر امام مسلمانان برای مصالح جامعه مسلمان مصرف می‌شود. از این رو تأکید می‌شود که منظور از مالکیت امام جامعه، مالکیت شخصی نیست و مقصود شخصیت حقوقی ایشان و این مالکیت از جنس مُلک و سلطه است یعنی امام بماً آنه امام، مُلک انفال را به معنای قدرت تصمیم‌گیری درباره آن‌ها را در اختیار دارد. در همین جاست که معنای روایت «انّ الدنيا و الآخرة للامام» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص. ۴۰۸) مشخص می‌شود که تمام دنیا و آخرت تحت حکومت امام است و مراد ملکیت مادی نیست. فقهای متأخر نیز قائل به این هستند که معادن از جمله اموال عمومی هستند که هیچ‌کس به‌طور خصوصی نمی‌تواند مالک آن‌ها شود (صدر، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص. ۱۵۲).

البته گفتنی است که مالکیت انفال بدون هیچ شکی در اختیار دولت اسلامی است، اما این بدان معنا نیست که خود دولت یا حاکمیت باید به‌طور مستقیم اقدام به بهره‌برداری از انفال کند، بلکه دولت این امکان را دارد تا با واگذاری بخش بهره‌برداری (و نه مالکیت) از طریق قراردادهای مدیریت بهره‌برداری، مسابقات، مزارعه، مشارکت و مانند آن، برخی امور مربوط به بهره‌برداری را به دیگر اشخاص توانمند بسپارد. چه‌بسا سیاست استفاده از سیره معصومان (علیهم‌السلام) این است که بهره‌برداری از انفال به مردم واگذار شود و نظارت بر درآمدهای حاصل و هدایت آن‌ها برای برطرف کردن نیازهای جامعه توسط حکومت انجام شود (مصباحی مقدم و همکاران، ۱۳۹۰، ص. ۲۰۷).

در تأیید این موضوع می‌توان به حکم خمس در مورد معادن اشاره کرد؛ توضیح اینکه، یکی از مواردی که خمس به آن تعلق می‌گیرد، معدن است و منابع نفت و گاز از جمله معادن هستند. درعین‌حال، پرداخت خمس بر شخصیت‌های حقوقی از قبیل دولت‌ها و حکومت‌ها، مؤسسه‌ها و بانک‌ها و مانند آن واجب نیست (حسینی خامنه‌ای، ۱۴۰۱، ج ۱، ص. ۲۷۲). بنابراین، می‌توان این را برداشت کرد که شارع مقدس بهره‌برداری توسط اشخاصی غیر از دولت‌ها را به رسمیت شناخته و به‌نوعی بهره‌برداری توسط غیردولت را مجاز دانسته است. به عبارتی، پیش از صدور حکم در مورد خمس معدن، شارع جواز بهره‌برداری از معادن توسط اشخاص غیردولت را مفروض دانسته است.

۳.۲. ضوابط مصرف انفال

مدیریت و تصرف در ثروت وسیع انفال از سوی خداوند متعال به امام جامعه اسلامی سپرده شده

است. اکنون نوبت به پاسخ به این پرسش است که آیا برای مصرف این اموال ضابطه خاصی وجود دارد؟ برای پاسخ لازم است نصوص شرعی بررسی شوند تا اگر روایات و سیره عملی ائمه (علیهم‌السلام) ضابطه‌ای دربرداشته باشد، به‌عنوان دلیل و حجت استخراج شود.

۱. نخستین ضابطه اراده امام است و این اراده از روایاتی مانند «وَالْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ، فَمَا كَانَ لِلَّهِ فَهُوَ لِلرَّسُولِ يَضَعُهُ حَيْثُ يُحِبُّ» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۹، ص. ۵۲۶) و «أَنَّ الْفَيْءَ وَالْأَنْفَالَ ... فَهَذَا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ فَمَا كَانَ لِلَّهِ فَهُوَ لِرَسُولِهِ يَضَعُهُ حَيْثُ شَاءَ وَهُوَ لِلْإِمَامِ مِنْ بَعْدِ الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۳، ص. ۲۰۹) و «الْأَنْفَالُ ... وَهُوَ لِلْإِمَامِ مِنْ بَعْدِهِ يَضَعُهُ حَيْثُ يَشَاءُ» (حسینی بحرانی، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص. ۶۴۰) قابل برداشت است. پرسش دیگری که مطرح می‌شود این است که آیا امام بدون ضابطه و بر مبنای اراده خود می‌تواند این اموال را به مصرف برساند؟ گروهی این روایات را مختص عصر حضور امام معصوم دانسته‌اند و با این استدلال که چون امام معصوم است و خطایی از ایشان سر نمی‌زند، نگرانی برای از بین بردن اموال وجود ندارد، اما در شرایط عدم حضور امام معصوم نمی‌توان اختیار فوق را به شخص دیگری واگذار کرد. این استدلال به این دلیل که نمی‌توان در عصر غیبت این اموال را بدون اداره رها کرد، پذیرفتنی نیست. به عبارتی، تالی فاسد پذیرش این استدلال، رها کردن انفال در دوران غیبت است درحالی‌که آنچه در این باره روشن است، این است که این اراده برای مصرف انفال نمی‌تواند خارج از حریم‌های شرعی باشد. همچنین، دست امام و والی جامعه تا جایی باز است که تصرف در راستای مصالح جامعه باشد. به عبارتی، چون امام ملکیت شخصی بر انفال ندارد و به‌عنوان حق اجتماع بر این اموال تولیت و تصدی دارد و حسب صلاحیت انفال را برای مصالح و رشد جامعه اسلامی هزینه خواهد کرد، پس در عصر غیبت نیز در راستای مصالح و منافع جامعه اسلامی، حاکم جامعه اسلامی موظف به اداره انفال خواهد بود و نمی‌توان پذیرفت که این اموال بدون مدیریت رها شوند.

۲. اصل دوم در بهره‌برداری از انفال، آبادانی و عدم تعطیل منابع است. از این‌رو بهره‌بردار مادامی‌که به آبادانی زمین اقدام می‌کند، نسبت به زمین حق اولویت دارد (حلی (محقق)، ۱۳۷۷ق، ج ۳، ص. ۲۷۲؛ حلی (علامه)، ۱۳۷۷ق، ج ۲، ص. ۴۱۱).

۳. یکی دیگر از ضوابط مصرف اموال عمومی، توانایی بهره‌وری است. در این اصل که به‌گونه‌ای از اصل عدم تعطیل منابع استنتاج می‌شود، توانایی افزایش کارایی در بهره‌برداری از انفال مهم

است. این ضابطه لازم است هم در ابتدای فعالیت و هم در ادامه وجود داشته باشد. به عبارتی، هم ثبوتی و هم بقایی است. بنابراین، اگر فردی در زمان واگذاری انفال باید واجد شرایط باشد، در ادامه نیز حفظ این شرایط لازم است و اگر در ادامه به دلیل ایجاد مشکل، توان استعمار را از دست بدهد، باید مال را به حوزه اموال عمومی برگرداند. این ضابطه، عقلایی است و چون ثروت‌ها باید برای حرکت و رشد جامعه مصرف شود، کندی یا تعطیلی پذیرفته شده نیست و اگر کسی ثروتی را به حال تعطیلی بگذارد، به ملاک «کل أرض عطلها مالکها» (حلبی، ۱۴۰۳ق، ص. ۹۷)، این ثروت خود یکی از مصادیق انفال است. حدیث شریف «أَيُّمَا قَوْمٍ أَحْيَوْا شَيْئًا مِنَ الْأَرْضِ أَوْ عَمِلُوهُ فَهُمْ أَحَقُّ بِهَا وَ هِيَ لَهُمْ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص. ۲۷۹) ظاهر در این است که مادامی که بهره‌بردار مشغول به عمران زمین است، حق بهره‌برداری از آن را دارد. در همین راستا، فقها معتقدند که اگر شخصی زمینی را بیش از حد توان برای آبادانی، تحجیر کرد، حاکم او را به واگذاری زمین به کسی که صلاحیت و توانایی لازم را دارد، الزام خواهد کرد (حلی (علامه)، ۱۳۷۷ق، ج ۲، ص. ۴۱۱).

۴. مسئله حفظ محیط‌زیست و طبیعت که اختصاصی به انفال ندارد، اما به نظر می‌رسد با توجه به گستردگی و کثرت انفال و اینکه در استفاده از آن‌ها احتمال ایجاد آلودگی زیاد است، اهمیت دوچندانی می‌یابد. در مورد مسئولیت ناظر به طبیعت، امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام) می‌فرماید «اتَّقُوا اللَّهَ فِي عِبَادِهِ وَ بِلَادِهِ فَإِنَّكُمْ مَسْئُولُونَ حَتَّىٰ عَنِ الْبِقَاعِ وَ الْبَهَائِمِ، أَطِيعُوا اللَّهَ وَ لَا تَعْصُوهُ» (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۶۷). این کلام خود نشان‌دهنده اهمیت توجه به زمین و حیوانات در بهره‌برداری است.

۵. برقراری عدالت و توازن اجتماعی به‌عنوان پایه‌های تحقق عدالت اجتماعی که خود یکی از ارکان اقتصادی اسلامی است (صدر، ۱۴۲۴ق، ج ۱، ص. ۳۴۶)، باید در بهره‌برداری از منابع نفت و گاز در نظر گرفته شود. قسمت نخست آیه ۲۵ سوره مبارکه حدید که بیان داشته «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ»، هدف از ارسال رسل و انزال کتب را اقامه عدل دانسته است. یکی از بروز و نمودهای عدالت، عدالت بین‌نسلی است.

۶. یکی از اصول اساسی در اقتصاد اسلامی، دخالت دولت در حیات اقتصادی جامعه است. به

عبارتی، دولت از سویی برای اجرای عناصر ثابت شرعی می‌کوشد و از سوی دیگر، به فراخور هر زمان و مکانی احکام متغیر را پایه‌گذاری می‌کند؛ البته گفتنی است که دولت اسلامی تنها در منطقه خالی از حکم (منطقه الفراغ) که شرع آن را جزو قلمرو اختیارات دولت قرار داده است، اقدام به قانون‌گذاری می‌کند (صدر، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص. ۴۱۳). تقنین و مقررات‌گذاری در منطقه الفراغ بر مبنای احکام ثابت و مبانی شرع مقدس و با توجه به شرایط خاص هر دوره خواهد بود. به عنوان مبنای اختیار زمام‌دار شرعی برای تصمیم‌گیری در منطقه فاقد حکم می‌توان به آیه ۵۹ سوره مبارکه نساء، «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا»، اشاره کرد. از دیدگاه این آیه، در هر کاری که از دیدگاه شریعت مباح باشد، حاکم شرع اختیار تصمیم‌گیری دارد؛ توضیح اینکه، اگر انجام دادن کاری که شرعاً مباح است، توسط حاکم شرع منع شود، انجام آن حرمت دارد و برعکس. همچنین، حفظ نظم عمومی که از وظایف حاکم اسلامی است، ایجاب می‌کند تا همه تلاش خود را برای بهره‌مندی جامعه از منافع حاصل از انفال به کار گیرد و در این راستا، به وضع مقرراتی بپردازد.

با توضیحات بالا می‌توان فهمید که دولت در همه حوزه‌های اقتصادی از جمله بخش نفت و گاز، نقش وسیعی دارد و لازم است برای افزایش بهره‌وری در بازار از طریق ابزارهای تنظیم‌گری ایفای نقش کند. منظور از این مسئله این نیست که حوزه نفت و گاز به‌طور کلی دارای هیچ احکامی نیست و منطقه الفراغ شمرده می‌شود، بلکه این حوزه تابع احکامی است که در فقه انفال به آن پرداخته می‌شود و موضوع بخش قبلی نیز همین بود، اما کاربرد مسائل مربوط به منطقه الفراغ جایی است که در احکام انفال به آن پرداخته نشده است. بنا بر آنچه در بالا گفته شد، نظام تنظیم‌گری از نظر فقه نیز ارزشمند است و وجود قواعدی مانند حرمت احتکار، حرمت یا جواز قیمت‌گذاری، مفهوم سود عادلانه و قواعد غبن یا غرر، گواهی بر این مدعا هستند. در واقع، هرگاه تمرکز قدرت شرایط عادلانه را خدشه‌دار کند یا موجب فساد یا تسلط و تقویت کفار (قاعده نفی سبیل) و غیراصالح بر بازار شود، به رسمیت شناخته نمی‌شود.

با توجه به مقدماتی که پیش‌تر بیان شد، می‌توان گفت در واقع تنظیم‌گری برای کنترل قدرت اقتصادی و ایجاد نظام عادلانه ضروری است و مصلحتی عمومی به شمار می‌آید. به عبارت دیگر، هرگاه بازار نتواند کارآمد عمل کند و منفعت عمومی به خطر بیفتد، حاکم باید بنا بر مصلحت

عمومی احکامی صادر کند. همان‌طور که مشخص است، حاکم در اینجا نقش تنظیم‌گری دارد و با وضع بعضی از مقررات و صدور دستوراتی سعی در ایجاد تعادل در بازار دارد.

۳. نقد نظام حقوقی ایران در حوزه تنظیم‌گری صنعت نفت و گاز بر مبنای احکام فقهی

همان‌طور که پیش‌تر بیان شد، منابع نفت و گاز یکی از مصادیق بارز انفال در عصر ما هستند و از این‌رو لازم است احکام مربوط به مالکیت و ضوابط مصرف انفال در استفاده از این منابع رعایت شوند. در این بخش با رویکردی تقادانه، موانع یا کاستی‌های موجود برای تحقق ضوابط مصرف انفال در نظم حقوقی کنونی ایران در حوزه نفت و گاز بررسی خواهد شد.

آن‌طور که در بخش نخست این تحقیق بیان شد، با توجه به قوانین کنونی در حال حاضر شرکت ملی نفت متصدی بهره‌برداری از منابع نفت و گاز است. این در حالی است که این موضوع با اصل عدم تعطیلی انفال در تعارض است؛ توضیح اینکه، بسیاری از منابع نفت و گاز کشور به‌خصوص مخازن مشترک در حال حاضر بدون بهره‌برداری باقی مانده و لازم است با توجه به ضابطه مصرف، طوری برنامه‌ریزی شود که تعطیلی بهره‌برداری از این منابع متوقف شود. اصل ۴۴ قانون اساسی به استناد احکام فقهی انفال، ثروت‌های کلان را به دولت واگذار کرده و طبق دیگر قوانین بخش نفت به شرح قسمت نخست تحقیق، شرکت ملی نفت تنها متصدی بخش نفت و گاز است، اما همان‌طور که گذشت، دولت باید منابع نفت و گاز را در راستای منافع مردم به کار بگیرد و حق نظارت خود را اعمال کند. به این ترتیب، اگر با قرار گرفتن این ثروت‌های عظیم در اختیار دولت، بهره‌وری پایین بیاید و این ثروت‌ها تضییع شوند، باید ترتیب دیگری برای اداره این اموال در نظر گرفته شود. حتی در بخش‌هایی که بهره‌برداری در حال انجام است، طبق آمار تا سال ۱۳۹۱، روزانه حدود ۲۵ میلیون مترمکعب گاز همراه در میادین کشور می‌سوزت (میرجلیلی و همکاران، ۱۳۹۲، ص. ۱۱). این موضوع افزون‌بر از دست دادن ثروت، آثار مخرب زیست‌محیطی نیز دارد. با توجه به عملکرد شرکت ملی نفت به عنوان متصدی بهره‌برداری و اصل ثبوتی توانایی بهره‌برداری، مادامی‌که شرکت ملی نفت مشغول بهره‌برداری از منابع است و توانایی لازم را دارد، حق بهره‌برداری از آن را دارد. در غیر این صورت باید منابعی که بیش از حد توان برای آبادانی در اختیار شرکت یادشده قرار گرفته است، توسط دولت به عنوان نماینده حاکمیت در اعمال حاکمیتی مربوط به نفت و گاز، به کسی که صلاحیت و توانایی لازم را دارد، واگذار شود و به این ترتیب،

انحصار شرکت نفت در بهره‌برداری از منابع نفت و گاز از بین برود و دولت نقش تصدیگرانه خود در حوزه نفت و گاز را کم‌رنگ کند.

در مورد رعایت اصل عدالت در بهره‌برداری و توزیع انفال یکی از مسائلی که می‌تواند با موضوع عدالت بین‌نسلی در تعارض باشد، ارزان‌فروشی منابع نفت و گاز است. به عبارت دیگر، دولت به دلیل نیاز مالی و وابستگی به بودجه نفتی، با عرضه ارزان و به عبارتی، تقریباً رایگان حامل‌های انرژی که عمدتاً از منشأ نفت و گاز هستند، موجبات انباشت ثروت در یک نسل را فراهم می‌کند و در نتیجه، نسل دیگر در آینده از این ثروت محروم خواهند شد. با توجه به اینکه بهره‌مندی از منابع طبیعی حق همه ابنای بشر است، لازم است که منافع آیندگان نیز در بهره‌مندی نسل کنونی در نظر گرفته شود، اما رعایت این موضوع به این دلیل که منابع طبیعی مانند نفت و گاز پایان‌پذیر هستند، بسیار مشکل است و نوعی تزاخم میان حقوق وجود دارد. به عنوان راهکاری برای برقراری عدالت بین‌نسلی می‌توان به این اشاره کرد که نسل کنونی در ازای بهره‌مندی از منابع طبیعی، سرمایه‌ای مانا برای بهره‌مندی نسل آتی ایجاد کند تا به این ترتیب، حقوق نسل آینده نیز حفظ شود (فیاضی و همکاران، ۱۳۹۸، ص. ۵۸). مصداق بارز این اقدام، راه‌اندازی صندوق‌های توسعه به منظور ذخیره بخشی از درآمد حاصل از فروش نفت و گاز در آن‌هاست. به دنبال برقراری عدالت بین‌نسلی، توسعه پایدار و برنامه‌های بلندمدت نیز محقق می‌شوند.

نکته شایان توجه دیگر که از احکام مربوط به مالکیت انفال استنباط می‌شود، این است که به لحاظ شرعی هیچ لزومی به مباشرت دولت در بهره‌برداری از منابع نفت و گاز وجود ندارد. به عبارتی، آن‌چنان‌که از حکم مربوط به مالکیت و خمس انفال استخراج شد، بهره‌برداری از منابع نفت و گاز توسط اشخاصی غیر از دولت‌ها به رسمیت شناخته شده است.

بررسی انجام‌شده در بخش نخست تحقیق نشان می‌دهد اصل تفکیک میان وظایف حاکمیتی و تصدی که قانون‌گذار در قانون نفت ۱۳۹۰ و قانون وظایف و اختیارات ۱۳۹۱ به دنبال آن بوده، به کلی مخدوش شده و در عمل، این وزارت نفت است که همه امور مربوط به وظایف حاکمیتی و تصدی را راهبری می‌کند و شرکت ملی نفت واسطه و بازویی اجرایی برای وزارت نفت است. با توجه به این نکته و مجموع احکام مربوط به مالکیت و ضوابط مصرف انفال، این گونه برداشت می‌شود که دولت نه تنها مجاز به واگذاری بهره‌برداری از منابع نفت و گاز به اشخاص غیردولتی است، بلکه در بسیار از موارد به دلیل عدم توانایی لازم، ملزم به واگذاری بهره‌برداری به اشخاص

یادشده است.

نتیجه‌گیری

تحقیق و بررسی ما نشان می‌دهد که در مورد تنظیم‌گری بخش نفت و گاز به طور خاص، در منابع فقهی حکم خاصی وجود ندارد، اما از آنجاکه این مسئله با مبانی عمومی و هنجارهای نظام اقتصادی اسلام مانند فقه انفال، به حوزه نفت و گاز نیز ارتباط می‌یابد، می‌توان احکامی را در این باره استخراج کرد. نتیجه تحقیق نشان می‌دهد که منظور از مالکیت امام جامعه، مالکیت شخصی نیست و مقصود شخصیت حقوقی ایشان و این مالکیت از جنس ملک و سلطه است؛ یعنی امام بما آنه امام، ملک انفال (به معنای قدرت تصمیم‌گیری در مورد آن‌ها) را در اختیار دارد. در عین حال، گفتنی است در بررسی‌های انجام‌شده به‌رغم اینکه مالکیت انفال بدون هیچ شکی در اختیار دولت اسلامی است، اما هیچ گزاره‌ای دال بر اینکه حکومت باید مستقیماً اقدام به بهره‌برداری از انفال کند، وجود ندارد و این امکان وجود دارد که از طریق قراردادهای مدیریت بهره‌برداری، مسابقات، مزارعه، مشارکت و مانند آن، بهره‌برداری به اشخاص توانمند سپرده شود.

همچنین، آن‌طور که از نتایج تحقیق برمی‌آید، امام در برابر جامعه مسلمانان نسبت به انفال حکم امین را دارد و باید مطابق احکام امانت در راستای غبطه جامعه مسلمان بکوشد تا نه تنها از ضرر ایشان جلوگیری کند، بلکه حداکثر منافع ممکن قابل استحصال از انفال، به عموم جامعه برسد. از این رو در جایی که ورود مستقیم حاکمیت به بهره‌برداری از انفال به نفع جامعه مسلمان است، حاکم باید مستقیماً نسبت به این مهم اقدام کند، اما در جایی که حاکم به دلیل نداشتن تخصص، دانش، وقت یا هر محدودیتی قادر به رعایت غبطه مسلمانان نیست، به حکم قاعده امانت، باید بهره‌برداری از انفال به اشخاص ذی‌صلاح سپرده شود. نتایج تحقیق حاکی است که احکام مربوط به تصرف امام در انفال مربوط به عصر حضور امام معصوم نیست و نمی‌توان پذیرفت که در عصر غیبت این اموال بدون اداره رها شود؛ البته روشن است که تصرف حاکم در عصر غیبت نمی‌تواند خارج از حریم‌های شرعی باشد.

در مورد وضعیت انفال و به‌طور مشخص منابع نفت و گاز در نظام حقوقی ایران، اصل ۴۴ قانون اساسی به پیروی از احکام فقهی، ثروت‌های کلان را به دولت واگذار کرده است، اما همان‌طور که بیان شد، این منابع باید در راستای منافع مردم به کار گرفته شود و دولت به‌عنوان

نماینده حاکمیت، وظیفه نظارت بر این فرایند را بر عهده دارد. به این ترتیب، اگر قرار گرفتن این ثروت‌های عظیم در اختیار دولت، با کاهش بهره‌وری و تضییع این ثروت‌ها همراه باشد، باید ترتیب دیگری برای اداره این اموال در نظر گرفته شود. به همین دلیل است که در قانون سیاست‌های کلی اصل ۴۴، برخی از اموال الزاماً از دست دولت خارج شده است. به نظر می‌رسد در مورد منابع نفت و گاز نیز لازم است این مهم مورد توجه بیشتری قرار بگیرد. با توجه به ضوابط، ضرورت توانایی در بهره‌برداری و لزوم عدم تعطیلی بهره‌برداری از منابع و در نظر گرفتن این نکته که نه در گذشته و نه در حال حاکم توانایی بهره‌برداری مستقیم از همه انفال را ندارد، چه‌بسا بر حکومت (دولت) واجب است که بهره‌برداری از انفال را به دیگر اشخاص بسپارد و منافع به دست آمده را در راستای منافع عمومی به کار گیرد.

از این رو با توجه به مجموع قواعد فقهی حاکم بر موضوع انفال می‌توان گفت که نظام تنظیم‌گری از نظر فقه نیز ارزشمند و چه‌بسا تنظیم‌گری برای کنترل قدرت اقتصادی و ایجاد نظام عادلانه ضروری و مصلحت عمومی شمرده می‌شود. به عبارت دیگر، هرگاه بازار نتواند کارآمد عمل کند و به این ترتیب، منفعت عمومی به خطر بیفتد، حاکم باید بنا بر مصلحت عمومی، احکامی را صادر کند. همان‌طور که مشخص است، حاکم در اینجا نقش تنظیم‌گری دارد و با وضع بعضی از مقررات و صدور دستوراتی سعی در ایجاد تعادل در بازار دارد.

البته شرط فعالیت بخش خصوصی در این حوزه، حفظ مالکیت صددرصدی دولت است و رعایت این شرط منعی برای حضور شرکت‌های خصوصی در فعالیت‌های بالادستی ندارد و مطالعات فقهی نیز این موضوع را تأیید می‌کند.

منابع

- ۱) قرآن کریم.
- ۲) نهج البلاغه.
- ۳) امامی خوبی، محمدامین (۱۴۲۷ق). مرآة الشرق؛ موسوعة تراجم اعلام الشيعة (جلد ۲۵). قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
- ۴) پیله‌فروش، میثم (۱۳۹۸). گزارش پژوهشی نظام تنظیم‌گری صنعت نفت و گاز ایران؛ ۱. ضرورت تنظیم‌گری. تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- ۵) ترکان، اکبر، ابوطالبی، زینب و کریمی زارچی، مجتبی (۱۳۹۰). حاکمیت بر صنعت نفت و گاز ایران. تهران: پژوهشکده تحقیقات راهبردی مجمع تشخیص نظام.
- ۶) حر عاملی، محمدبن حسن (۱۴۰۹ق). تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة (جلد ۹). قم: مؤسسه آل‌البیت (علیهم‌السلام).
- ۷) حسینی بحرانی، سیدمحمدهاشم‌بن سلیمان (۱۴۱۵ق). البرهان فی تفسیر القرآن (جلد ۲). قم: مؤسسه البعثة.
- ۸) حسینی خامنه‌ای، سیدعلی (۱۴۰۱). رساله آموزشی (جلد ۱). تهران: انقلاب اسلامی.
- ۹) حلبی، تقی‌الدین بن نجم‌الدین (۱۴۰۳ق). الکافی فی الفقه. اصفهان: کتابخانه امام‌علی (علیه‌السلام).
- ۱۰) حلی (علامه)، حسن بن یوسف (۱۳۷۷ق). تذکره الفقهاء (جلد ۲). تهران: المکتبه المرتضویه لاحیاء الآثار الجعفریه.
- ۱۱) حلی (محقق)، جعفر بن حسن (۱۳۷۷ق). شرایع الاسلام فی مسائل الحلال والحرام (جلد ۳). تهران: مکتبه‌العلمیه الاسلامیه.
- ۱۲) رستمی، ولی و کمرخانی، ایام (۱۳۹۴). اعمال مقررات حقوق رقابت بر اعمال حاکمیتی و تصدی دولت. نشریه مطالعات حقوق خصوصی، دوره ۴۵، شماره ۳، صص. ۴۳۱-۴۵۲. doi: 10.22059/jlq.2015.55028
- ۱۳) زبیدی، کریم (۱۴۰۱). سخنرانی در نخستین کنفرانس افزایش بهره‌دهی چاه‌های نفت و گاز. قابل‌بازایی از: www.shana.ir/news/464079.
- ۱۴) سعدی، حسینعلی (۱۳۹۹). انفال در عصر غیبت. تهران: دانشگاه امام‌صادق (علیه‌السلام).
- ۱۵) شیروی، عبدالحسین و فرحناکیان، فرشید (۱۳۹۹). ابعاد حقوقی تنظیم‌گری مناسب در حکمرانی خوب صنعت نفت ایران. نشریه مطالعات حقوق انرژی، دوره ۶، شماره ۲، صص. ۳۵۹-۳۸۴. doi: 10.22059/jrels.2021.272665.249

- ۱۶) صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۲۴ق). اقتصاد ما (سیدابوالقاسم حسینی ژرفا، مترجم) (جلدهای ۱ و ۲). قم: پژوهشگاه علمی-تخصصی شهید صدر.
- ۱۷) ضیایی، سیدیا سر و یعقوبی، مرضیه (۱۴۰۱). استثنای «اعمال تصدی» بر مصونیت دولت در حقوق بین‌الملل. نشریه تعالی حقوق، سال ۸، شماره ۴، صص. ۲۱۷-۲۴۶. doi: 10.22034/thdad.2023.527396.1746
- ۱۸) عظیم‌زاده آرانی، محمد (۱۳۹۷). جایگاه تنظیم‌گری در فرایند خصوصی‌سازی صنعت گاز (مطالعه موردی: بازار گاز ایران). نشریه مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی، دوره ۸، شماره ۲۹، صص. ۲۴۷-۲۲۵.
- ۱۹) غفاری، مسعود و ایگدر، افسانه (۱۳۹۶). دولت توسعه‌گرا؛ پیش‌نیاز تحقق حکمرانی خوب. نشریه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، شماره ۳۷، صص. ۱۰۳-۱۲۴. doi: 10.22631/isih.2018.2604.3000
- ۲۰) غمامی، مجید (۱۳۷۶). مسئولیت مدنی دولت نسبت به اعمال کارکنان خود. تهران: دادگستر.
- ۲۱) فیاضی، محمدتقی، اژدری، علی‌اصغر و باقری تودشکی، مجتبی (۱۳۹۸). پایداری بودجه بر اساس برقراری عدالت بین‌نسلی در بهره‌برداری از منابع نفتی (رهیافتی برای ایران). نشریه جستارهای اقتصادی ایران، سال ۱۶، شماره ۳۲، صص. ۳۵-۵۹. doi: 10.30471/iee.2020.5439.1766
- ۲۲) کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷ق). اصول الکافی (جلدهای ۱ و ۵). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- ۲۳) مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحارالانوار (جلد ۹۳). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ۲۴) مصباحی مقدم، غلامرضا، شهبازی غیاثی، موسی و نخلی، سیدرضا (۱۳۹۰). اصول و سیاست‌های حاکم بر مصرف انفال و درآمدهای حاصل از آن در دولت اسلامی. نشریه پژوهش‌های اقتصادی ایران، سال ۱۶، شماره ۴۸، صص. ۱۹۳-۲۲۱.
- ۲۵) موسوی خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۶۶). صحیفه امام. تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- ۲۶) موسوی خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۷۸). البیع (جلد ۳). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- ۲۷) موسوی، کریم (۱۳۸۱). بازشناسی مفهوم انفال و رابطه آن با مراتع در فقه و حقوق. نشریه فرهنگ جهاد، شماره ۳۰، صص. ۱۴۴.
- ۲۸) میرجلیلی، فاطمه و اژدری، علی‌اصغر (۱۳۹۲). ارزیابی عملکرد صنعت گاز و پتروشیمی در سال‌های ۱۳۹۰ و ۱۳۹۱. تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- ۲۹) نوراحمدی، مهدی، سعدی، حسینعلی، سجادیان، ولی‌احمد و امانی، مسعود (۱۳۹۵). شکست بازار در تحقق تولید صیانتی نفت در بستر نظریه قرارداد. نشریه جستارهای اقتصادی، شماره ۲۶، صص. ۱۴۹-۱۲۳.

تنظیم‌گری صنایع بالادستی نفت و گاز ایران در آیینہ فقه و حقوق | محمدحسین اسفندیاریپور و احمد شعبانی
پژوهش‌نامه حقوق اسلامی ۵۹۳

۳۰) واعظی، سیدمجتبی (۱۳۹۴). معیار عمل حاکمیت در حقوق اداری ایران. نشریه مطالعات حقوقی.

doi: 10.22099/jls.2015.3217. (۲)۷

References

- 1) The Holy Quran.
- 2) Nahj al-Balāgha.
- 3) Azīmzāda Ārānī, Moḥammad (1397 SH/2018). Jāygāh-e Tanzīmgarī dar Farāyand-e Koṣūšisāzi-ye Ṣan‘at-e Gāz (Moṭāle‘a-ye Moredī: Bāzār-e Gāz-e Īrān) [The Role of Regulation in the Privatization Process of the Gas Industry (Case Study: Iran's Gas Market)]. Našriya-ye Moṭāla‘āt-e Rāhbordī-ye Siyāsatgozārī-ye ‘Ommūmī [Strategic Public Policy Studies], Vol. 8, No. 29, pp. 225-247 [in Persian].
- 4) Emāmī Kū‘ī, Moḥammad Amīn (1427 AH/2006). Mir‘āt al-Šarq; Mawsū‘at Tarājim A‘lām al-Ši‘a (Vol. 25). Qom: Āyatollāh Mar‘ašī Library [in Arabic].
- 5) Feyāzi, Moḥammad Taqī, Aẓdarī, ‘Alī Ašḡar & Bāqerī Tūdeškī, Mojtabā (1398 SH/2019). Pāydārī-ye Būdje bar Asās-e Barqarārī-ye ‘Adālat-e Beyn Nasli dar Bahrē‘bardārī az Manābe‘-e Nafti (Rahīyāfti barā-ye Īrān) [Budget Sustainability Based on Intergenerational Justice in the Use of Oil Resources (An Approach for Iran)]. Našriya-ye Jostārḥā-ye Eqtešād-e Īrān [Iranian Economic Essays], Vol. 16, No. 32, pp. 35-59. doi: 10.30471/iee.2020.5439.1766 [in Persian].
- 6) Ġaffārī, Mas‘ūd & Īgdar, Afsāna (1396 SH/2017). Dowlat-e Towsee‘gara; Peišniyāz-e Taḥaqquq-e Ḥokmrānī-ye Kōb [The Developmental State: A Prerequisite for Good Governance]. Našriya-ye Moṭāla‘āt-e Miyān-Rešte‘ī dar ‘Ulūm-e Ensānī [Interdisciplinary Studies in the Humanities], No. 37, pp. 103-124. doi: 10.22631/isih.2018.2604.3000 [in Persian].
- 7) Ġamāmī, Majīd (1376 SH/1997). Mas‘ūliyat-e Madanī-ye Dowlat Nesbat be A‘māl-e Kārkonān-e Kōd [State Civil Liability for Acts of Its Employees]. Tehran: Dādgostar [in Persian].
- 8) Ḥalabī, Taqī al-Dīn ibn Najm al-Dīn (1403 AH/1983). al-Kāfi fī al-Feqh. Esfahan: Imām ‘Alī (‘Alayhi al-Salām) Library [in Arabic].
- 9) Ḥasanī Baḥrānī, Sayyid Moḥammad Ḥāšem ibn Sulaymān (1415 AH/1994). al-Burhān fī Tafsīr al-Qur‘ān (Vol. 2). Qom: al-Ba‘ṭa Institute [in Arabic].
- 10) Ḥilli (‘Allāma), Ḥasan ibn Yūsuf (1377 AH/1957). Taḍkirat al-Fuqahā’ (Vol. 2). Tehran: al-Maktaba al-Murtaẓawīya li-Iḥyā’ al-Āṭār al-Ja‘fariya [in Arabic].
- 11) Ḥilli (Muḥaqqiq), Ja‘far ibn Ḥasan (1377 AH/1957). Šarā‘i‘ al-Islām fī Masā’il al-Ḥalāl wa al-Ḥarām (Vol. 3). Tehran: al-Maktaba al-‘Ilmiya al-Islāmiya [in Arabic].
- 12) Ḥorr ‘Āmeli, Moḥammad ibn Ḥasan (1409 AH/1989). Tafsīl Wasā’il al-Ši‘a ilā Taḥṣīl Masā’il al-Šarī‘a (Vol. 9). Qom: Al al-Bayt (‘Alayhim al-Salām) Institute [in Arabic].
- 13) Ḥosaynī Kāmena‘ī, Sayyid ‘Alī (1401 SH/2022). Resāla-ye Āmuzešī (Vol. 1). Tehran: Enqelāb-e Eslāmī [in Persian].
- 14) Kulaynī, Moḥammad ibn Ya‘qūb (1407 AH/1987). Uṣūl al-Kāfi (Vols. 1 & 5). Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiya [in Arabic].
- 15) Majlisī, Moḥammad Bāqir (1403 AH/1983). Biḥār al-Anwār (Vol. 93). Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī [in Arabic].
- 16) Mešbahī Moqaddam, Ġolāmrezā, Šahbāzī Ġiyāsī, Mūsā & Naḳlī, Sayyid Rezā

- (1390 SH/2011). Oṣūl va Siyāsāt-hā-ye Ḥākem bar Mašraf-e Anfāl va Daramad-hā-ye Ḥāṣel az Ān dar Dowlat-e Eslāmī [Principles and Policies Governing the Consumption of Anfāl and Its Revenues in the Islamic State]. Našriya-ye Pažūhešhā-ye Eqtešādī-ye Īrān [Iranian Economic Research Journal], Vol. 16, No. 48, pp. 193–221 [in Persian].
- 17) Mirjalili, Fāṭeme & Aẓdari, ‘Alī Aṣḡar (1392 SH/2013). Arzyābī-ye ‘Amalkard-e Ṣan‘at-e Gāz va Petrošimi dar Sāl-hā-ye 1390 va 1391 [Performance Evaluation of the Gas and Petrochemical Industry in 2011 and 2012]. Tehran: Majlis Research Center [in Persian].
 - 18) Mūsavi Komeyni, Sayyid Rūḥollāh (1366 SH/1987). Ṣaḥīfa-ye Emām [The Imam’s Collected Works]. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imām Komeyni’s Works [in Persian].
 - 19) Mūsavi Komeyni, Sayyid Rūḥollāh (1378 SH/1999). al-Bay‘ (Vol. 3). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imām Komeyni’s Works [in Persian].
 - 20) Mūsavi, Karīm (1381 SH/2002). Bāzšenāsi-ye Mafhūm-e Anfāl va Rebāt-e Ān bā Marāte‘ dar Feqh va Ḥoqūq [Reconceptualizing the Concept of Anfāl and Its Relation to Pastures in Jurisprudence and Law]. Farhang-e Jehād [Culture of Jihad], No. 30, p. 144 [in Persian].
 - 21) Nūrāḥmadī, Mahdi, Sa‘dī, Ḥoseyn ‘Alī, Sajjādiān, Vali-Aḥmad & Amāni, Mas‘ūd (1395 SH/2016). Šekast-e Bāzār dar Taḥaqquq-e Tolīd-e Šiyānati-ye Naft dar Bester-e Naẓariye-ye Qarārdād [Market Failure in Achieving Protective Oil Production within the Framework of Contract Theory]. Našriya-ye Jostārḥā-ye Eqtešādī [Journal of Economic Essays], No. 26, pp. 123–149 [in Persian].
 - 22) Pileforūš, Meysam (1398 SH/2019). Gozāreš-e Pažūheši-ye Neẓām-e Tanẓimgari-ye Ṣan‘at-e Naft va Gāz-e Īrān; 1. Žarūrat-e Tanẓimgari [Research Report on the Regulatory Framework of Iran’s Oil and Gas Industry; 1. The Necessity of Regulation]. Tehran: Majlis Research Center [in Persian].
 - 23) Rostami, Vali & Kamarkāni, Eyām (1394 SH/2015). A‘māl-e Moqarrarāt-e Ḥoqūq-e Reqābat bar A‘māl-e Ḥākemiyati va Tašaddī-ye Dowlat [Application of Competition Law Regulations to the Sovereign and Proprietary Acts of the State]. Našriya-ye Moṭāla‘āt-e Ḥoqūq-e Košūši [Journal of Private Law Studies], Vol. 45, No. 3, pp. 431–452. doi: 10.22059/jlq.2015.55028 [in Persian].
 - 24) Sa‘dī, Ḥoseyn ‘Alī (1399 SH/2020). Anfāl dar ‘Aṣr-e Ġeybat [Anfal in the Age of Occultation]. Tehran: Imām Šādeq University [in Persian].
 - 25) Šadr, Sayyid Moḥammad Bāqir (1424 AH/2003). Eqtešādunā (Seyyed Abū al-Qāsem Ḥoseyni Žarfā, Trans.) (Vols. 1 & 2). Qom: Shahīd Šadr Research Institute [in Arabic].
 - 26) Širavi, ‘Abdolḥosayn & Farahnākīān, Faršīd (1399 SH/2020). Ab‘ād-e Ḥoqūqi-ye Tanẓimgari-ye Monāseb dar Ḥokmrāni-ye Kob-e Ṣan‘at-e Naft-e Īrān [Legal Dimensions of Appropriate Regulation in the Good Governance of Iran’s Oil Industry]. Našriya-ye Moṭāla‘āt-e Ḥoqūq-e Enereži [Journal of Energy Law Studies], Vol. 6, No. 2, pp. 359–384. doi: 10.22059/jrels.2021.272665.249 [in Persian].

- Persian].
- 27) Torkān, Akbar, Abūṭālebī, Zeynab & Karīmī Zārčī, Mojtabā (1390 SH/2011). Ḥākemīyat bar Ṣanʿat-e Naft va Gāz-e Īrān [Sovereignty over Iran's Oil and Gas Industry]. Tehran: Strategic Research Center of the Expediency Discernment Council [in Persian].
 - 28) Wāʿezī, Sayyid Mojtabā (1394 SH/2015). Meʿyār-e ʿAmal-e Ḥākemīyat dar Ḥoqūq-e Edārī-ye Īrān [Standards of Governance Practice in Iranian Administrative Law]. Našriya-ye Moṭālaʿāt-e Ḥoqūqī [Journal of Legal Studies], Vol. 7, No. 2. doi: 10.22099/jls.2015.3217 [in Persian].
 - 29) Žiyāʾī, Seyyed Yāsir & Yaʿqūbī, Maržīye (1401 SH/2022). Estetnā-ye "Aʿmāl-e Taṣaddī" bar Meṣūniyat-e Dowlat dar Ḥoqūq-e Bayn al-Melal [Exception of "Proprietary Acts" to State Immunity in International Law]. Našriya-ye Taʿālī-ye Ḥoqūq [Journal of Legal Excellence], Vol. 8, No. 4, pp. 217–246. doi: 10.22034/thdad.2023.527396.1746 [in Persian].
 - 30) Zobeydī, Karīm (1401 SH/2022). Soḡanrānī dar Noḡostīn Konferāns-e Afzāyeš-e Bahrehdehī-ye Čāhā-ye Naft va Gāz [Speech at the First Conference on Enhancing the Productivity of Oil and Gas Wells]. Retrieved from: <https://www.shana.ir/news/464079> [in Persian].